

Ondokuz Mayıs Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi
Ondokuz Mayıs University Review of the Faculty of Divinity

e-ISSN: 2587-1854, OMUİFD Haziran 2025, 58: 249-273

Dinî Bir Tecrübe Olarak Meûnetin Mâhiyeti, Metafizik Temelleri ve Delil Değeri

The Nature, Metaphysical Foundations and
Evidential Value of Meûnet as a Religious Experience

Doktora Öğrencisi Fatma ŞEN¹

¹Ondokuz Mayıs Üniversitesi İlahiyat Fakültesi, Samsun
· i fatimasen.55@gmail.com · ORCID > 0000-0002-3130-7166

Makale Bilgisi/Article Information

Makale Türü/Article Types: Araştırma Makalesi/Research Article

Geliş Tarihi/Received: 10 Mart/March 2025

Kabul Tarihi/Accepted: 26 Mayıs/May 2025

Yıl/Year: 2025 | **Sayı – Issue:** 58 | **Sayfa/Pages:** 249-273

Atıf/Cite as: Şen, F. "Dinî Bir Tecrübe Olarak Meûnetin Mâhiyeti, Metafizik Temelleri ve Delil Değeri "
Ondokuz Mayıs Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi, 58, Haziran 2025: 249-273.

DİNÎ BİR TECRÜBE OLARAK MEÛNETİN MÂHİYETİ, METAFİZİK TEMELLERİ VE DELİL DEĞERİ

ÖZ

Dinî tecrübe, Allah'ın varlığına ilişkin klasik delillerin gözden düşmesiyle delil değeri açısından gündeme gelen ve tartışılan bir mevzudur. Özellikle son zamanlarda Batı düşüncesinde bazı düşünür ve teologlar tarafından ön plana çıkarılan dinî tecrübe, yine Batı'da özellikle delil değeri açısından muhtelif eleştirilere tabi tutulmaktadır. Bu tecrübe bireylerin içsel yaşantısının ürünü olması sebebiyle öznel yönünün ağır basması noktasında eleştirilerin merkezinde bulunmaktadır. Dinî tecrübe tabiri birebir klasik İslam düşüncesinde bulunmamakla birlikte dinî tecrübeye tekabül eden çeşitli olaylardan söz edilmektedir. Kelâm eserlerinde dinî tecrübe türünden hadiseler olağanüstü olaylar başlığı altında ele alınır. Buna göre müminlerin yaşadığı dinî deneyimler vahiyden meûnete kadar muhtelif olayları kapsar. Bu çalışmanın konusu olan meûnet sıradan müminlerin olağan dışı deneyimlerini ifade eden bir yaşantı olarak dikkat çekmektedir. Gerek klasik kelâm kaynaklarında gerekse güncel eserlerde bu konuya özellikle Allah'ın varlığının delilleri içerisinde yer verilmediği görülmektedir. Bu çalışmada kelâm eserlerinde bir iki cümlelik tanımdan öteye geçemeyen bir mevzu olarak meûnet tecrübesi delil değeri bakımından ele alınacaktır. Meûnetin bilgi kaynakları bakımından tartışılması müstakil bir çalışmanın konusu olacak derinliktedir. Bu sebeple çalışmada meûnet isbât-ı vâcip olması bakımından değerlendirilecek bilgi kaynakları açısından incelemeye alınmayacaktır. Geçmişten bugüne felsefede ve kelâmda Allah'ın varlığına, sıfatlarına, isim ve fiillerine dair kullanılan delillerin önemini ve değerini kabul etmekle birlikte, birçok insanın yaşadığı dinî tecrübe olan meûneti isbât-ı vâcip delili olarak değerlendirmenin içinde bulunduğumuz çağdaş zamanların ruhuna daha uygun olacağı düşünülmektedir.

Anahtar Kelimeler: Kelâm, Dinî Tecrübe, Meûnet, İlahi Yardım.

THE NATURE, METAPHYSICAL FOUNDATIONS AND EVIDENTIAL VALUE OF MEÛNET AS A RELIGIOUS EXPERIENCE

ABSTRACT

Religious experience is a topic that has come to the fore and is being discussed in terms of its evidentiary value, especially since the classical evidence for the existence of God has fallen out of favor. Religious experience, which has been brought to the forefront by some thinkers and theologians in Western thought, has

been subject to various criticisms, especially in terms of its evidentiary value, by some in the West. Since this experience is the product of the inner life of individuals, it is at the center of criticism in terms of the subjective aspect being dominant. Although the term religious experience does not exist in classical Islamic thought, various events corresponding to religious experience are mentioned. In theological works, religious experiences are considered under the title of extraordinary events. Accordingly, religious experiences experienced by believers cover various events from revelation to meûnet. The subject of this study, meûnet, draws attention as a state expressing the extraordinary experiences of ordinary believers. It is seen that this subject is not included in the proofs of the existence of God, especially in both classical theological sources and contemporary works. In this study, the meûnet experience, which is a subject that cannot go beyond a one or two-sentence definition in theological works, will be discussed in terms of its evidential value. Discussing the sources of information about Meûnet is deep enough to be the subject of an independent study. For this reason, Meûnet will not be examined in terms of sources of information that will be evaluated in terms of being a necessary proof in this study. While accepting the importance and value of the evidence presented in philosophy and theology from the past to the present regarding the existence, names, attributes and actions of Allah, it is thought that evaluating a religious experience that many people have had as a necessary proof would be more appropriate for the spirit of our contemporary times.

Keywords: Theology, Religious Experience, Religious Help, Divine Help.

1. DİNÎ TECRÜBEYE GENEL BİR BAKIŞ

Dinî tecrübe bir deneyim olarak insanlık tarihine yayılabilecek bir öyküsü varsa da delil olarak gündeme taşınıp konuşulması 18. yüzyılda gerçekleşmiştir. Dinî düşüncede bu konuya delil değeri açısından yaklaşan en etkili ismin teolog-filozof Friedrich Schleiermacher (1768-1834) olduğu söylenebilir.^[1] William James (1842-1910) ile birlikte daha yaygın bir şekilde kullanılmaya başlanmıştır. Bu iki düşünürle birlikte Rudolf Otto (1869-1973) da Tanrı inancını temellendirmede dinî tecrübeyi bir delil olarak kullanan düşünürler arasında gösterilir.^[2] Sonrasında Swinburne (d. 1934), John Hick (1922-2012), Alvin Plantinga (1921-2009) gibi

[1] Şaban Ali Düzgün, “Tecrübe, Dil ve Teoloji: ‘Dini Tecrübenin Teolojik Yorumu’”, Ankara Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi 2/1 (2004), 29; Hakan Hemşinli, Tecrübeden Tanrı’ya Dinî Tecrübe Delili ve Eleştirisi (Ankara: Araştırma Yayınları, 2021), 36.

[2] Cafer Sadık Yaran, *Dini Tecrübe ve Meûnet Sıradan İnsanların Sıradışı Dini Deneyimleri* (İstanbul: Rağbet Yayınları, 2009), 17-23; Mehmet S. Aydın, *Din Felsefesi* (İzmir: İlahiyat Vakfı Yayınları, 2020), 87.

düşünürlerin ilgisiyle dinî tecrübe delili din felsefesinde kendisine geniş bir yer edinmiştir.^[3]

Dinî tecrübeye dair oluşan bu ilgi David Hume (1711-1776) ve Immanuel Kant (1724-1804)'ın klasik delilleri eleştirmelerinin ardından başlamıştır.^[4] Zira Hume ve Kant gibi düşünürler klasik delillerin Tanrı'yı bilmede ve idrak etmede yetersiz olduğunu söyleyip bu delilleri eleştirince birçok filozof ve teolog yeni delillere başvurmuştur. Bu yeni deliller içinde yer alan dinî tecrübe delili önceki delillerden farklı şekilde dinî deneyimlerden yola çıkarak Tanrı'yı ispat etmeye çalışır.^[5] Nitekim dinî tecrübe klasik delillerin neden olduğu çıkmazlardan kurtulmanın alternatiflerinden biri olarak gün yüzüne çıkmıştır.^[6]

Dinî tecrübenin empirizm anlamındaki duyusal tecrübeden farklı olduğu bilinmektedir.^[7] Kimilerine göre tecrübe kavramının kapsamı oldukça geniş olup gündelik ve doğaüstü her türlü yaşantıyı içine alır.^[8] Bazı araştırmacılar ise tecrübenin dinin mâhiyetiyle alakasının daha fazla olduğunu söyler.^[9] Dinî tecrübeye bahsi geçen tecrübe kavramı “bir kimseyi Tanrı'nın varlığından bir şekilde haberdar eden tecrübeyle” sınırlandırılmıştır. Diğer taraftan dinî tecrübe Tanrı hakkında akıl yürütmek olarak da anlaşılamaz. Çünkü bu tecrübeye doğrudanlık ve duyusal olmayan bir durum söz konusudur.^[10] Diğer bir ifadeyle bu tecrübe aşkın varlıkla olan samimi ve bireysel bir ilişkiyi ifade eder.^[11] Esasında dinlerin kökeni olan vahyin en yüksek dinî tecrübe çeşidi olduğunu da belirtmek gerekir.^[12]

Dinî tecrübe teriminin dinsel deneyim, dinî hayat, dinî yaşantı şeklinde farklı ifadeleri olmakla birlikte^[13], kendi içinde farklı türleri ve dereceleri bulunur. Bu farklılıklar muhtelif kültürlerde ve zamanlarda pek çok insanın yaşamış olduğu dinî tecrübelerden kaynaklanır. Dinî tecrübenin muhteva açısından dinî geleneklerde farklı algılanmasından dolayı ortak bir tanımından bahsetmek zordur.^[14]

[3] Hemşinli, *Tecrübeden Tanrı'ya*, 36.

[4] Cafer Sadık Yaran, *Tanrı İnancının Aklılığı-Bütün Eserleri 2-* (İstanbul: Rağbet Yayınları, 2018). 140; Hemşinli, *Tecrübeden Tanrı'ya*, 28.

[5] Mehmet Şükrü Özkan, *Rasyonel Teoloji Yeni Ateizm ve Tanrı* (Ankara: Elis Yayınları, 2019), 68.

[6] Yaran, *Dini Tecrübe ve Meûnet*, 21,22; Hemşinli, *Tecrübeden Tanrı'ya*, 28.

[7] Aydın, *Din Felsefesi*, 87.

[8] Özkan, *Rasyonel Teoloji Yeni Ateizm ve Tanrı*, 68.

[9] Düzgün, “Tecrübe, Dil ve Teoloji: ‘Dini Tecrübenin Teolojik Yorumu’”, 30.

[10] Mehmet Sait Reçber, *Tanrı'yı Bilmenin İmkânı ve mâhiyeti* (Ankara: Kitâbiyyât, 2004), 89.

[11] Mehmet Fatih Kalın, *Rudolf Otto'da Dinî Tecrübe ve Mistisizm* (İstanbul: Ötüken, 2024), 29.

[12] Düzgün, “Tecrübe, Dil ve Teoloji: ‘Dini Tecrübenin Teolojik Yorumu’”, 29.

[13] Aydın, *Din Felsefesi*, 87; Yaran, *Dini Tecrübe ve Meûnet*, 17.

[14] Reçber, *Tanrı'yı Bilmenin İmkânı ve mâhiyeti*, 92; Yaran, *Dini Tecrübe ve Meûnet*, 17.

Tanımlarda farklılıklar olmasına rağmen yaşanan tecrübenin özde aynı olduğu kabul edilmektedir.^[15]

Dinî tecrübe taklit derecesindeki dinî hayattan başlayarak her türlü dinî duygu, düşünce ve yaşantıyı içine alır. Burada önemli olan husus diğer tecrübelerden farklı olarak bu yaşantının dinle ilgili bir biçimde ortaya çıkmasıdır.^[16] James Dinî tecrübeyi “*bireysel insanların hisleri, davranışları ve tecrübeleri*” şeklinde tanımlamıştır. Swinburne dinî tecrübeyi “*(epistemik açıdan) süjeye Tanrı’nın veya başka bir doğaüstü şeyin, (ya gerçekten orada bulunması ya da bir şey yapması veya meydana getirmesinin) tecrübesi olarak gözüken bir tecrübe*” şeklinde tanımlamaktadır. Ona göre dinî tecrübe çok genel anlamda Tanrıyı veya Tanrısal olanı algılamak ve Tanrı’nın etkinliğini hissetmektir.^[17] Çağdaş psikologlar dinî tecrübeyi “*Tanrı’nın alamet, işaret, tezahür ve delillerini sezgisel algılama, doğrudan doğruya kavrama, kutsal ve ilahi kudretle sezgisel ve duygusal ilişki kurma*” olarak tanımlamaktadır.^[18] Bu alanda detaylı çalışmalarda bulunan Cafer S. Yaran’a göre dinî tecrübe en genel anlamıyla dinle ilgili duygu, düşünce ve tutumlarımız, bireysel bir deneyim olarak kişinin özsel yaşantısı, halleri ve tecrübeleri ya da bizzat bireyin şahit olduğu olağanüstü olaylara tanıklığıdır.^[19] İlerde de bahsedileceği üzere olağanüstü bir hal olarak meûnetin dinî tecrübeye dâhil olduğu yer bu noktada karşımıza çıkar. Nitekim dinî tecrübe inanç sahibi insanın Tanrı’yla ilişki içinde olması, O’na yaklaşması, O’nunla birleşmesi, bireysel varlığın Tanrısal olanda yok olması deneyiminden hareketle Tanrı’nın var olduğu sonucuna ulaşmasıdır.^[20] Dinî tecrübeye ilişkin birtakım özelliklerden de bahsedilmektedir. Buna göre bu tecrübenin vasıtasız olması, buluşma ifade etmesi, olağanüstü bir yöne sahip olması, tahlilin ve yorumlanmasının zorluğu, derunî bir yaşantı olması ve öznelliği gibi birçok özelliği bulunur.^[21]

2. DİNÎ TECRÜBENİN EPİSTEMİK DEĞERİ

Dinî tecrübeye öğrenme mantık ya da nazar yoluyla değil ancak yaşantı neticesinde gerçekleşmektedir. Esasında kimi araştırmacılar dinî tecrübenin bilişsel yönünün bulunduğunu buna karşın duygusal tarafının ağır bastığını söyler.^[22] Bu sebeple onun epistemik değeri duyu ve akılla ulaşılan bilgilerden farklıdır. Nite-

[15] Rıza Bakış, *Muhammed İkbal’e Göre Dini Tecrübe ve Bilgi Açısından Değeri* (Kayseri: Erciyes Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, Yüksek Lisans Tezi, 1998), 23.

[16] Hakan Hemşinli, “Dini Tecrübenin Nesnelliği Üzerine”, *Atatürk Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi* 33 (2010), 124.

[17] Yaran, *Dini Tecrübe ve Meûnet*, 18.

[18] Kalın, *Rudolf Otto’da Dinî Tecrübe ve Mistisizm*, 47.

[19] Yaran, *Dini Tecrübe ve Meûnet*, 17-18.

[20] Hemşinli, *Tecrübeden Tanrı’ya*, 37.

[21] Hemşinli, “Dini Tecrübenin Nesnelliği Üzerine”, 125-127.

[22] Aydın, *Din Felsefesi*, 93.

kim duyu tecrübesinin dayanağı nesnel dünyadır; dinî tecrübenin temel dayanağı ise metafizik âlemdir.^[23] Bundan dolayıdır ki dinî tecrübe delili ile elde edilen bilginin doğruluğu tartışma konusu olmuştur. Böylelikle dinî tecrübe alanı diğer bilgi alanlarından biraz daha fazla yanılmaya ve aldatmaya müsaittir.^[24]

Dinî tecrübenin Tanrı'nın varlığına delil olabilmesi onun gerçekliğinin ve bilişselliğinin ispatına bağlıdır. Bu tecrübeyle ilgili eleştirilerin odak noktasında gerçekleşme biçimi ve mâhiyetiyle ve çoğu zaman farklı şekillerde ortaya çıkmasıyla ilgili problemler vardır. Bilhassa öznel yönünün ağır basması eleştirilerin odak noktasıdır. Diğer bir eleştiri ise bu deneyimlerin yoruma dökülmesi yani ifade edilmesinin kısıtlı olmasıyla ilgilidir.^[25] Bazı filozof ve psikologlar dinî tecrübenin bir yanılmadan ya da ruhi bir dengesizlikten kaynaklandığını ileri sürer. Buna rağmen dinî tecrübe hakkında kayda değer çalışmaların varlığı ileri sürülen eleştirilerin sorgulanabileceğini akla getirir.^[26]

Dinî tecrübe deliline dair güvenilirlik ve geçerlik ölçütleri olarak ittifak argümanı ve evrensel öz, saf bilinç argümanı ve numinous tecrübesi gibi ölçütlerden söz edilir.^[27] Pozitivistlerin doğrulama ilkesi ile Swinburne'ün safdillik ilkesi de bu ölçütlerdendir. C. S. Yaran ise eleştirelilik ilkesinin en güvenilir yol olduğunu ileri sürer.

Pozitivistlerin doğrulama ilkesinin dinî tecrübeyi test etmek için hatalı olacağı ve kişileri dinî ve manevî değerlerden yoksun bırakabileceği gerekçesiyle eleştirilir. Bu nedenlerle doğrulama ilkesi dinî tecrübeyi gerektiği gibi değerlendirmede yeterli değildir. Safdillik ilkesi ise güvence bakımından yetersiz ve riskli bir ölçüttür. Bu sebeplerle eleştirelilik ilkesinin daha sağlam sonuçlara götüreceği, daha az riskli ve makul bir ölçüt olduğu anlaşılmaktadır. Bu ilke gereğince dinî tecrübe yaşayan kişi önce bu durumu doğal açıklama yoluyla daha sonra din dışı açıklama alternatifleriyle eleştirel bir bakışla inceler. Yeri geldiğinde eler ve yaşadığı şeyin en muhtemel ve en makul açıklama biçiminin dinî olduğunu düşünüyorsa onun dinî bir tecrübe olduğuna hükmeder.^[28]

Dinî tecrübenin epistemik geçerliğini duyu tecrübesine benzeterek temellen-dirmeye çalışanlar da olmuştur. Bu açıdan bakıldığında her iki tecrübeye tecrübe edilenin zihinden bağımsız olduğu ve vasıtasız bir şekilde gerçekleştiği şeklinde ortak yönlerin varlığı iddia edilir. Bu noktada dinî tecrübe bilişsellik durumu,

[23] Kalın, *Rudolf Otto'da Dinî Tecrübe ve Mistisizm*, 47.

[24] Yaran, *Dinî Tecrübe ve Meûnet*, 28.

[25] Düzgün, "Tecrübe, Dil ve Teoloji: 'Dinî Tecrübenin Teolojik Yorumu'", 37.

[26] Aydın, *Din Felsefesi*, 97; Reçber, *Tanrı'yı Bilmenin İmkânı ve mâhiyeti*, 92; Özkan, *Rasyonel Teoloji Yeni Ateizm ve Tanrı*, 69-73.

[27] Hakan Hemşinli, "Tanrı'nın Varlığına Bir Delil Olarak Dinî Tecrübe: Duyu Tecrübesi ve Saf Bilinç İddiaları Örneği", *Cumhuriyet İlahiyat Dergisi* 22/3 (2018), 1641.

[28] Yaran, *Dinî Tecrübe ve Meûnet*, 28-43.

konusu olan varlığın ontolojik farklılığı gibi muhtelif yönlerden eleştiriye maruz kalmıştır. W. Alston (1921-2009)'a göre Tanrı kendini hem doğrudan hem de dolaylı olarak tecrübeyi yaşayana sunar ve bu tecrübe duyu tecrübesindeki algnının unsurlarını içerir. Bu düşünceye göre dinî tecrübenin bilgi değeri duyu tecrübesi gibi değerlendirilir. Hatta duyu tecrübesinin daha açık olduğu buna karşın Tanrı'nın tecrübesinin daha yakın ve içsel olduğu söylenir. Buna rağmen duyu bilgisine benzeterek dinî tecrübeyi sağlam bir zemine oturtma çabası da eleştirilere maruz kalmıştır.^[29]

Dinî tecrübenin epistemik değerini kabul edenlere göre kudret sahibi olan Tanrı'nın kendini istediğine açması akla uygundur. Buna göre bu deneyimlerin teyit edilme ölçütleri vardır ve bu ölçütlerin bizzat dinî tecrübeden bağımsız olması gerekir. Söz gelimi insan hayatındaki olumlu tutum ve davranışlar ve bunların topluma yansması gibi durumlar bu ölçütler içerisinde yer alır.^[30]

Dinî tecrübe delilinin Tanrı'nın varlığını ispatlaması konusunda bazı ön şartlar ileri sürülmüştür. Kimi araştırmacılara göre dinî tecrübenin Tanrı'yla ilişkilendirilmesi ve Tanrıya dair bir bilgi ifade edebilmesinin ön şartı olarak bu tecrübeyi yaşayanın Tanrı inancına sahip olması gerekir. Buna göre dinî tecrübe bir dinin inanç ve değerleriyle algılandığında o dinin kimliğini taşıyan bir tecrübe olarak anlaşılır.^[31] Swinburn'un de bu kanaatte olduğu bilinmektedir. Ona göre Tanrı kendisini bilen ve tanıyan insanlarla iletişime geçecektir. Çünkü dinî tecrübeler Tanrı hakkında gerçekleşen tecrübelerdir. Bu sebeple bu tecrübeyi deneyimleyen kişinin önceden Tanrı inancına sahip olması gerekir.^[32] Yaşanan her türlü sıra dışı tecrübenin dinî yönü bulunmayabilir. Bundan dolayı yaşanan tecrübeye dinî olarak anlam yükleyebilmek büyük oranda Tanrı inancına bağlı gözükmektedir.^[33] Bunun yanında dinî tecrübenin, varlığı da dâhil Tanrı'ya ilişkin tüm inançları temellendirdiği kabul edilmektedir.^[34]

Dinî tecrübenin son dönemlerde önemli görülmesinin birçok sebebi bulunmaktadır. Bu bakımdan dinî tecrübenin bireysel ve toplumsal faydalarına dikkat çekilir. Bireylerin dinî inanç ve yaşantılarını canlı tutması bu sebepler arasındadır. Aynı şekilde ilahi inayetin ve etkinliğin bu dünyada hissedilmesi kişiyi Tanrı'ya yakınlaştıracak bir etkiye sahiptir. Bu tür dinî tecrübeler bireylerin Tanrı inancını

[29] Özkan, *Rasyonel Teoloji Yeni Ateizm ve Tanrı*, 69-70; Reçber, *Tanrı'yı Bilmenin İmkânı ve mâhiyeti*, 94- 98.

[30] Hemşinli, "Tanrı'nın Varlığına Bir Delil Olarak Dinî Tecrübe", 94, 98; Reçber, *Tanrı'yı Bilmenin İmkânı ve mâhiyeti*, 1641-1647.

[31] Reçber, *Tanrı'yı Bilmenin İmkânı ve mâhiyeti*, 95; Kalın, *Rudolf Otto'da Dinî Tecrübe ve Mistisizm*, 48-49; Özkan, *Rasyonel Teoloji Yeni Ateizm ve Tanrı*, 68.

[32] Hemşinli, *Tecrübeden Tanrı'ya*, 18.

[33] Bakış, *Muhammed İkbâl'e Göre Dinî Tecrübe ve Bilgi Açısından Değeri*, 24.

[34] Özkan, *Rasyonel Teoloji Yeni Ateizm ve Tanrı*, 70.

güçlendirmekte ve ahlaki yaşamına olumlu yönler kazandırmaktadır. Dinî tecrübeyi yaşayan insanlarda korku, sevgi, hayranlık, teslim olma, ümit ve sabır gibi duygular görülmektedir. Bunun yanında en önemli etkilerinden biri hiç kuşkusuz kişiyi taklidi imandan tahkiki iman seviyesine ulaştırmasıdır.^[35]

Dinî tecrübenin bireylerin Tanrı tasavvurunda da olumlu anlamda etikleri olabilmektedir. Bu tecrübe sonucunda kişi Tanrısal müdahalenin vahiyle sınırlı olmadığını öğrenir. Böylelikle Tanrı-insan ilişkisinin devamlılığına şahit olur. Dinî tecrübeye keşfedilen Tanrısal bilgi diğer delillerin ve fikirlerin ileri sürdüğü Tanrı anlayışından önemli ölçüde farklıdır. Zira teizmin Tanrısının deist veya panteist Tanrı anlayışından farklı olduğunu ortaya koyması açısından dinî tecrübe büyük bir öneme sahiptir.^[36] Dinî tecrübenin Tanrı anlayışı diğer delillerin ispatlamaya çalıştığı Tanrı anlayışından önemli ölçüde farklılık göstermektedir. Dinî tecrübeye ulaşılan Tanrı sadece aşkın olan değil aynı zamanda içkin olan, hayata anlam ve değer katan, evrene vahiy, ilham ve mucizeyle sürekli müdahale eden bir Tanrı'dır.^[37] Nitekim dinî tecrübeye birey Tanrı'nın sadece konuşulan bir düşünce olmadığını aksine evrene müdahil olan bir varlık olduğunu deneyimler.^[38]

3. DİNİ TECRÜBENİN TÜRLERİ

Dinî tecrübe tanımlarına bakıldığında bu tecrübenin kapsamının bir hayli geniş olduğu anlaşılmaktadır. Dinî tecrübe türleri taklit derecesindeki dinî yaşantı dâhil her çeşit dinî düşünce, tutum ve davranışı içermektedir.^[39]

Dinî tecrübeye Tanrı'yı doğrudan ya da dolaylı olarak deneyimleme şeklinde gerçekleşen tecrübe türleri bulunmaktadır.^[40] Swinburne dinî tecrübeyi beş sınıfa ayırır. Birincisi sıradan bir objeye aşkın olanın deneyimlenmesi şeklinde ortaya çıkar. İkincisi ise nadiren meydana gelen olaylara ilişkin tecrübelerdir. Swinburne'nün son üç kategoride ele aldığı tecrübe türü ise tamamen kişisel bir deneyimi yansıtır. Üçüncü tür dinî tecrübe kişinin belli duygulanımlar yaşayıp ifade edebildiği deneyimlerdir. Dördüncüsü kişinin kendine özel bazı duygulanımlar yaşayıp ifade edemediği deneyimlerdir. Beşinci tür ise kişinin duygulanımlar yoluyla sahip olmadığı ve sözle ifade edip aktaramadığı deneyimlerdir. Bu son tür deneyimde ifade edilemeyen bir yaşantı söz konusudur.^[41]

[35] Yaran, *Dini Tecrübe ve Meûnet*, 27; Hemşinli, *Tecrübeden Tanrı'ya*, 18; Bakış, *Muhammed İktbal'e Göre Dini Tecrübe ve Bilgi Açısından Değeri*, 22; Hemşinli, "Dini Tecrübenin Nesnelliği Üzerine", 128.

[36] Yaran, *Dini Tecrübe ve Meûnet*, 27.

[37] Hemşinli, *Tecrübeden Tanrı'ya*, 33.

[38] Bakış, *Muhammed İktbal'e Göre Dini Tecrübe ve Bilgi Açısından Değeri*, 22.

[39] Hemşinli, "Dini Tecrübenin Nesnelliği Üzerine", 124.

[40] Özkan, *Rasyonel Teoloji Yeni Ateizm ve Tanrı*, 69.

[41] Yaran, *Dini Tecrübe ve Meûnet*, 18-19.

İslam düşüncesinde dinî tecrübe konusu araştırıldığında modern batı düşüncesinden çok daha evvel ele alındığı ve marifetullahı ulaşmada bir yöntem olarak değer taşıdığı anlaşılmaktadır.^[42] Özellikle Tasavvuf ilminin bilgiye ulaşmada kullandığı metotlar dinî tecrübe çatısı altında zikredilebilir. Dinî tecrübeye ilişkin yaklaşımlar sûfilerle sınırlı kalmamış bazı filozoflar ve mütekellimler nezdinde de kabul görmüştür. Hatta başlı başına bir yöntem olarak ‘Keşf ve Müşâhede/ Riyâzet ve Mücâhede’ metodu olarak benimsenmiş ve kullanılmıştır.^[43] Dahası sözü edilen bu manevi delillerin kaynağını Kur’an-ı Kerim’in işaret ettiği âfâkî ve enfûsî delillerde görmek mümkündür.^[44] Bunun yanında Ebû Hâmid el-Gazzâlî (ö. 505/1111) “zevk” kavramını modern felsefedeki dinî tecrübe anlamında kullanmış ve bu kavram üzerinde derinlemesine tahliller ortaya koymuştur.^[45] Bu örnekleri klasik İslam düşüncesinde çoğaltmak mümkün olmakla birlikte çağdaş İslam düşünürlerinden Muhammet İkbal (1877-1938) de dinî tecrübe konusunda kafa yormuş, ontolojik, kozmolojik ve teleolojik delillere eleştiriler yöneltmiş^[46] ve dinî tecrübe deliline önem vermiştir.^[47]

Çağdaş bazı düşünürlerin de kabul ettiği üzere kişinin bizzat yaşadığı veya şahit olduğu olağanüstü hadiseler^[48] de dinî tecrübe türleri arasında sayılabilir. Nitekim dinî tecrübenin tanımına dair yukarıdaki ifadeler, özellikle bu çalışmanın konusu olan meûneti kapsamına alacak genişliktedir. Dolayısıyla bu makalede dinî bir tecrübe olarak meûnetin isbât-ı vâcib delillerinden birisi olabileceği iddia edilmektedir. Klasik eserlerde meûnete dair tanımdan öteye geçmeyen bilgiler yer almaktadır. Kısacası müstakil olarak bu tecrübenin mâhiyetine, imkânına, gerçekliğine ve delil değerine ilişkin herhangi bir tartışma bulunmamaktadır.

[42] Ebû Hâmid el-Gazzâlî, *el-Munkızu Mine'd-Dalâl ve Tasavvufî İncelemeler*, çev. Salih Uçan. (İstanbul: Kayıhan Yayınları, 2016), 61-62.

[43] Fahreddin er-Râzî, *el-Metâlibü'l-Âliye mine'l-İlmi'l-İlâhî*, çev. Ekrem Demirli vd. (İstanbul: Turkuvaiz Yayıncılık, 2022), 1/19.

[44] Hemşinli, *Tecrübeden Tanrı'ya*, 28.

[45] Mustafa Çağrı, “Zevk”, *Türkiye Diyanet Vakfı İslam Ansiklopedisi* (Türkiye Diyanet Vakfı Yayınları, 2013), 308.

[46] Hemşinli, *Tecrübeden Tanrı'ya*, 28.

[47] Yaran, *Dini Tecrübe ve Meûnet*, 25; Bakış, *Muhammed İkbal'e Göre Dini Tecrübe ve Bilgi Açısından Değeri*, 27.

[48] Kalamda olağanüstü olaylar dini yönü olan ve olmayan şeklinde ikiye taksim edilmektedir. Dini yönü bulunmayan harikulâde olaylar sihir, şa'beze, kehanet, fâl, tılsım, büyü ve rukye başlıkları altında incelenir. Dini yönü bulunan harikulâde olaylar ise “mucize, irhas, keramet, meûnet, istidrac ve ihanet” şeklinde tasnif edilmektedir. Bkz. Durmuş Özbek, “Hârikulâde Olaylar (Mu'cize İrhâs-Keramet-Meûnet-İstidrac-İhânet/Hizlan)”, *Selçuk Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi*, (1997), 170; Yaran, *Dini Tecrübe ve Meûnet*, 19.

4. DİNÎ BİR TECRÜBE OLARAK MEÛNETİN MÂHİYETİ

Meûnet sözlükte yardımcı, yardım etmek, yardımsız bırakmamak anlamlarına gelir.[49] Bu kavram Kur'an-ı Kerim'de geçmemekle birlikte aynı kökten gelen kelimeler sözlük anlamıyla on bir yerde geçmektedir.[50] Terim olarak meûnet "sıradan müminlerin elinde ortaya çıkan harikulade iş" şeklinde tanımlanır. Abdülkâhîr el-Bağdâdî (ö. 429/1037-38) meûneti "*Allah'ın peygamberler ve veliler dışında kalan diğer kullarına doğruluklarını ortaya koyan bir alamet göstermesi ve onlara iftiraya karşı bir kurtuluş vermesi*" şeklinde tarif eder. Sa'düddin et-Teftâzânî, (ö. 792/1390) meûneti "*Müminlerin avamının, sıkıntılardan harikulade bir şekilde kurtulması*", Nûreddin Sâbûnî (ö. 580/1184) ise "*Herhangi bir iddia olmaksızın müminlerden birinin elinde vuku bulan şey*" olarak tanımlamışlardır.[51] Kâdî Abdülcebbar (ö. 415/1025) ise meûneti "*İradesi ile beraber bir başkasını fiile muktedir kılmak*" olarak tanımlar. Kâdî meûneti ilahi lütuf kapsamında değerlendirerek meûnetin mâsiyetlerle ilgili değil taatlarla ilgili olduğunu söyler.[52] Buna göre lütuf mükellefin sorumlu olduğu şeyi yerine getirmesinde ona yarar sağlayan bir ilahi yardım türüdür.[53]

Ömer Nasûhi Bilmen (ö.1388/1971) ise harikaların çeşitleri içerisinde zikrettiği meûnet hadisesini, "*Avam içerisinde hali gizli olan bir şahsın elinde dava ya bağlı olmaksızın gerçekleşen olağanüstü bir hadise*" olarak tanımlar. Bilmen meûnetin insanı bela ve sıkıntıdan kurtaran, geçimini kolaylaştıran ilahi bir yardım olduğunu da ekler.[54]

Kelâm ilminde meûnet hakkındaki en belirgin anlaşmazlık onun olağanüstü olup olmadığı konusundadır. Ehl-i sünnet ile Mu'tezile kelâmında meûnetin âdete muhalif olması hakkında birbirinden farklı görüşler bulunmaktadır. Yapılan tanımlardan da anlaşılacağı üzere Ehl-i sünnet kelâmında meûnetin sıra dışı bir şekilde vuku bulduğu kabul edilir. Mu'tezilî düşüncede ise mucize ile karışacağı gerekçeyle mucize dışındaki herhangi bir olayın âdete ters gerçekleşmesi söz konu-

[49] Ebû'l-Fazl Cemalüddin İbn Manzûr, *Lisânu'l-Arab*, çev. Abdullah Ali el-Kebir (Kahire: Daru'l-Me'arif, ts.), 3179; İsmail b. Hammad Cevherî, *es-Sihâh* (Beyrut: Dâru'l İlmi Melâyîn, 1979), 2268.

[50] Mehmet Okuyan, Çok Anlamlılık Bağlamında Kur'an Sözlüğü (İstanbul: Düşün Yayıncılık, 2015), 608.

[51] Abdülkâhîr el-Bağdâdî, *Ehl-i Sünnet Akâidi-Kitâbu Usûli'd-Dîn*, çev. Ömer Aydın (İstanbul: İşaret Yayınları, 2016), 209; Sadüddin et-Taftâzânî, *el-Makâsîd 'Kelâm İlminin Maksatları'*, çev. Eyîbil İrfân (İstanbul: Türkiye Yazma Eserler Kurumu Başkanlığı Yayınları, 2019), 652; Nûreddin es-Sâbûnî, *Mâtürîdîyye Akaidi*, çev. Bekir Topaloğlu (İstanbul: İFAV Yayınları, 2018), 113.

[52] Kâdî Abdülcebbar, *Şerhu'l-Usûli'l-Hamse "Mu'tezile'nin Beş İlkesi"*, çev. İlyas Çelebi, (İstanbul: Türkiye Yazma Eserler Kurumu Başkanlığı Yayınları, 2013), 2 /732.

[53] Mahmûd b. Ömer ez-Zemahşerî, *Mu'tezile Akâidi Kitâbü'l-Minhâc fi Usûli'd-Dîn*, çev. U. Murat Kılavuz - A. İskender Sarıca (İstanbul: Klasik Yayınları, 2020), 55

[54] Ömer Nasuhi Bilmen, *Muvazzah İlmi Kelâm* (İstanbul: Yeni Matbaa, 1959), 135.

su değildir. Dolayısıyla Mu‘tezilî nazariyede meûnet Allah’ın sıradan müminlere olağan bir şekilde yardım etmesi olarak anlaşılır.^[55] Nitekim Kâdî Abdülcebbar’ın, “*Kulların cinsleri yahut o cinslerin benzerlerini yapmaya muktedir oldukları şeyler mucize sayılamaz*”^[56] görüşü de onların nazarında meûnetin sıradan bir ilahi yardım olarak kabul edildiğini destekler niteliktedir. Meûnet ister olağanüstü ilahi yardım olarak kabul edilsin ister sıradan ilahi yardım olarak kabul edilsin nihayetinde kişinin Allah ile yaşadığı bir deneyimi ifade eder. Bu bakımdan meûnet kendine has özellikleriyle müminlerin ilahi yardımla karşılaştıkları bir çeşit dinî tecrübedir.

Kelâmda dinî tecrübelerden her birinin kendi mâhiyetini bildiren ve durumunu ortaya koyan alametleri vardır. Bu sebeple bunları birbirine benzetip karıştırmak söz konusu değildir.^[57] Yukarıda dinî tecrübenin mâhiyetinin bilinmesine ilişkin birtakım zorluklardan bahsedilmişti. Dinî tecrübenin bireysel olması, yoğun duygu hali içermesi, tekrarlanmaması, bir başkası tarafından test edilememesi ve ifade edilememesi gibi sebepler mâhiyetinin bilinmesini zorlaştırmaktadır. Aynı şekilde bir dinî tecrübe çeşidi olan meûnetin mâhiyetini konuşmak da bazı zorlukları barındırır. Elbette bu zorluklar bir dinî tecrübe olarak meûnetin geçersiz olduğunu ispatlamaz. Bu zorluklar yalnızca onun içeriğini tüm yönleriyle konuşmanın ve değerlendirmenin zorluğunu gösterir.

Meûnetin mâhiyetini konuşmanın zorluğuna rağmen ona ilişkin bir şeyler söyleyebilmek büyük oranda onunla ilgili örneklerin incelenmesi ile mümkündür. Sahabenin hayatından ve güncel çalışmalardan meûnete ilişkin aktarılan yaşantılar incelendiğinde bu tecrübe müminlerin ekseriyetle sıkıntılı dönemlerinde ilahi yardımını etkin bir şekilde hissetmesiyle gerçekleşmektedir. Meûnet mâhiyet olarak algılama, hissetme ve sezgiyle gerçekleşen bir yaşantıdır. Bu tecrübeye her ne kadar yoğun bir sezgi ve hissetme durumu olsa da tamamen akıldan arı olmayıp bilincin de açık olduğu anlaşılmaktadır. Zira dinî tecrübenin düşünceden tamamen soyut olmayacağı bilinir.^[58] Çünkü bireylerin hatırladıkları ve anlatmaya çalıştıkları bir yaşantı söz konusudur.^[59] Fakat bazı müminler yaşadıkları bu tecrübeyi ifade etmekte zorluk çektiğini belirtir. Zira meûneti deneyimleyen bireyler yoğun bir hayret duygusu yaşarlar. Meûnet tecrübesinde müminler yoğun kalbi duygulanımlar

[55] M. Sait Özervarlı, “Hârikulâde”, *Türkiye Diyanet Vakfı İslam Ansiklopedisi* (İstanbul: TDV Yayınları, 1997), 16/185.

[56] Fethi Kerim Kazanç, *Kadî Abdülcebbar’da Nedensellik Kuramı* (Ankara: Araştırma Yayınları, 2014), 271.

[57] Ebû Mansûr el-Mâtürîdî, *Kitâbü’l-Tevhîd*, çev. Bekir Topaloğlu (İstanbul: İsam Yayınları, 2019), 360.

[58] Rıza Bakış, *Muhammed İkbal’e Göre Dini Tecrübe ve Bilgi Açısından Değeri* (Ankara: İlahiyat Yayınları, 2021), 95.

[59] Ahmet Albayrak, “Dinî Tecrübenin Dışa Vurum Problemi”, *Milel ve Nihal* 2/2 (2005), 71.

yaşayıp deruni anlamlar keşfetmekle birlikte gündelik yaşantılarında ilahi yardımın somut getirilerine de bizzat şahit olurlar.^[60]

Dinî bir tecrübe olarak meûnetin kendine has birtakım özellikleri bulunur. Bu noktada meûnetin niteliklerini belirleyebilmek için mucize ve keramet gibi diğer dinî tecrübelerle kıyaslanması kaçınılmazdır. Meûnet mâhiyeti itibarıyla mucize ve keramete benzemekle birlikte bazı niteliklerle bu ikisinden ayrılır. Mucizeden farklı olarak meûnet herhangi bir iddiaya bağlı bir şekilde gerçekleşmez. İddiasız gerçekleşmesi yönüyle keramete benzese de kerametden farklı olarak bu tecrübe bir velide değil sıradan müminlerde ortaya çıkar.^[61] Bu bakımdan mucize peygamberin doğruluğuna, keramet evliyanın Allah katındaki derecesinin güzelliğine delalet ederken meûnet hadisesinde kulun durumu açısından herhangi bir delalet durumu bulunmamaktadır.^[62] Hatta Bağdâdî'ye göre meûnet günahkâr kulların elinde (fâsıklarda) bile gerçekleşebilmektedir.^[63]

Mucizeler bilinçli bir şekilde peygamberlerin tercihi ve meydan okuması sonucu yüce Allah'ın yaratmasıyla gerçekleşir. Keramet ve meûnet de aynı şekilde Allah'ın yaratmasıyla gerçekleşir fakat bu iki olay şahısların beklemedikleri bir anda meydana gelmektedir. Mucizeler peygamberler dışında bir başkası tarafından benzerinin yapılıp karşı konulması mümkün olmayan fiillerdir. Fakat velinin elinde zuhur eden kerametın bir benzerinin veya aynısının başkasında gerçekleşmesi ve bunlara muarazada bulunulması imkân dâhilindedir. Zira Gazzâlî'ye göre keramet zatı bakımından güç yetirilen bir fiildir.^[64] Meûnet tecrübesi de bir meydan okuma olmadan gerçekleşir. Meûnetin bir benzerinin veya aynısının başka şahıslarda gerçekleşmesi de imkân dâhilindedir.

Özetle meûneti diğer Dinî tecrübelerden ayıran birtakım özellikler bulunmaktadır. Bu tecrübenin sıradan dindar veya çok dindar olmayan müminler tarafından yaşanması meûnetin en öne çıkan vasıflarından biridir. Diğer bir özellik ise meûnetin herhangi bir tercih ve meydan okuma olmadan vuku bulmasıdır. Nitekim burada mümin bu tecrübeyi kendi tercihiyle ve iradesiyle yaşamaz. Elbette mümin birtakım şartları yerine getirerek meûneti hak etse de bu tecrübe yüce Allah'ın fiilidir ve müminin hayatında O'nun bahşetmesiyle ortaya çıkmaktadır. Meûnetin bir başka özelliği tekrarlanabilme imkânıdır. Buna göre meûnet Allah'ın lütfu olduğundan bir benzerinin veya aynısının muhtelif zaman ve mekânlarda farklı bireyler tarafından yaşanması da mümkündür. Son olarak belirtmek gerekirse meû-

[60] Aktarılan örnekler için bkz. M. Yusuf Kandehlevî, *Hayâtü's-Sahâbe*, çev. Ali Arslan (İstanbul: Yüksel Yayıncılık, 2021), 367-500; Yaran, *Dini Tecrübe ve Meûnet*, 77-111.

[61] et-Taftâzânî, *el-Makâsıd*, 652.

[62] Bilmen, *Muvazzah İlmi Kelâm*, 134.

[63] el-Bağdâdî, *Usûli'd-Dîn*, 218.

[64] Ebû Hâmid el-Gazzâlî, *el-İktisâd fi'l-i'tikâd*, çev. Osman Demir (İstanbul: Klasik Yayınları, 2018), 165.

netin en belirgin niteliklerinden biri de tecrübe sahibinin kendi hayatında olumlu sonuçlarını bulacağı fayda ve yarar odaklı ilahi bir yardımdır.^[65]

5. DİNÎ BİR TECRÜBE OLARAK MEÛNETİN METAFİZİK TEMELLERİ

Meûnet tecrübesi güncel tecrübelerde olduğu gibi açık ve net bir şekilde test edilemez. Buna rağmen meûnetin imkânını ve gerçekliğini kendi içinde bulunduğu dinî ilkelerde aramak ve meûnete sağlam bir zemin oluşturmak mümkündür. Her dinî tecrübe gibi meûnet de içinde bulunduğu dinî olgulardan izler taşımaktadır. Bir diğer söylemle meûnet içinde bulunduğu dinî anlayışa dayanmaktadır. Bu haliyle meûnet dinî anlayışa uygunluğu ölçüsünde mümkün olacak, geçerli ve doğru kabul edilecektir. Böylece meûnet tecrübesi tümüyle öznel bir tecrübe olmaktan çıkıp nesnel bir gerçekliği elde edecektir. Bu sonucu da büyük oranda metafizik alanla kurduğu uzlaşmayla sağlayacaktır.

Çalışmanın bu kısmında meûnetin metafizik alanla, daha özel olarak Allah ile ilişkisi tartışılacaktır. Bu sebeple öncelikle Allah'ın korumasını ve yardımını ifade eden esmâ-i hüsnâdan bazı örnekler verilecektir. Böylelikle Allah-insan ilişkisinin dinamik olduğu hatırlatılarak meûnetin imkânı ve gerçekliği tartışılacaktır. Akabinde Kur'an-ı Kerim'deki ilahi yardımlar aktarılarak meûnetle ilişkisi ortaya konulacaktır. Sonrasında ise Kelâm ilminde Allah-âlem-insan ilişkisinin boyutu ele alınarak meûnetin metafizik dayanakları üzerinden imkânı, gerçekliği ve doğruluğu konuşulacaktır.

İslam'da Allah-insan ilişkisinin aktif bir ilişki olduğu vurgulanır. Yüce Allah kullarına yakın olduğunu ve dua edenin duasına cevap vereceğini bildirerek^[66] müminlere bilinçli ve aktif kulluğun kapılarını açar. Bu açıdan İslam dinî bazı inkârcı söylemlerin aksine Allah'ın yarattıklarını çekip çeviren, onları idare eden ve başıboş bırakmayan bir varlık olduğunu söyler. Nitekim Kur'an-ı Kerim'de Allah'ın isimleriyle O'nun koruyup kollayan, gözetleyen, denetleyen, kâinatın mutlak hâkim ve idarecisi olduğu, ilim ve kudretiyle her şeyi kuşattığı ifade edilir.^[67] Böylelikle Allah'ın kullarıyla iletişiminin sürekliliği vurgulanarak yarattıklarına yakınlığına dikkat çekilir. Sözü edilen bu yakınlıktan maksat ise O'nun tedbiri, muhafazası ve görüp gözetmesidir.^[68] Nitekim esmâ-i hüsnâda Al-

[65] el-Bağdâdî, *Usûlî'd-Dîn*, 209; et-Taftâzânî, *el-Makâsîd*, 652; Bilmen, *Muvazzah İlmi Kelâm*. 135; Sinan Öge, "Ömer el-İspirî'nin 'er-Risâle fi'l-Havârik' Risalesi Bağlamında Harikulade Olaylar", *Erzurum İspirli Kadızade Mehmet Ârif Efendi ve Mehmed Efendi Sempozyumu*, ed. Ömer Kara (Erzurum: Atatürk Üniversitesi, 2014), 732.

[66] Bakara 2/186; Kâf 50/16; Enfâl 8/24; Hadid 57/4; Mücadele 58/7.

[67] Haşr 59/23; Fussilet 41/54; Ahzab 33/52.

[68] Fahreddin er-Râzî, *Tefsîr-i Kebîr "Mefâtihu'l Gayb"*, çev. Suad Yıldırım vd. (Ankara: Huzur Yayınları, 1988), 4/370.

lah'ın kullarına yönelik yardımını, lütfunu, muhafaza etmesini, esirgemesini net bir şekilde görmek mümkündür.

Esmâ-i hüsnânın bir kısmı mümin olsun olmasın Allah'ın yarattığı bütün insanlara hatta diğer canlılara ve tüm kâinata yönelik yardımını ifade eder. Örnek olarak el-Latîf Allah'ın kâinat üzerindeki ince ve hassas ayarlarını, muntazam programını ifade eden ismidir. Buna göre Allah tüm evreni insanın yararına hizmet edecek şekilde yaratmıştır. Yine bu isim Allah'ın fiillerini yumuşaklıkla gerçekleştirdiği ve kullarının hacetlerini en ince ayrıntısına kadar bilip karşılayan anlamına gelir. El-Vedûd Allah'ın bütün yarattıklarına ihsanı ve inaminin bol olduğunu, bir sebep olmaksızın herkese nimet verdiğini, tüm kâinatın iyiliğini murat ettiğini bildirir. Bu ismin manalarından biri ise Allah'ın özellikle sâlih kullarını sevmesidir. El-Vâlî ise mahlûkatın bütün işlerini düzenleyen ve gereğince idare eden olduğunu ifade eder. Bu isim yüce Allah'ın bu dünyada olduğu gibi ahirette de sâlih kullarını mükâfatlandıracağı anlamına da gelmektedir.

Es-Samed bütün mahlûkatın muhtaç olduğu, bütün dilek ve isteklerin kendisine sunulduğu anlamındadır. Buna göre Allah tüm mahlûkatın ihtiyacını karşılar. Bütün kâinat var olmada ve varlığını devam ettirmede O'na muhtaçtır.^[69] Bu isimlere göre Allah ihtiyaçlara cevap vermede, her şeyi var etmede ve varlığını sürdürmede tüm kâinata ihsan ve yardımda bulunmaktadır. Yüce Allah'ın bu isimlerinden de anlaşılacağı üzere tüm kâinat ve içindekiler O'nun inayetiyle, ihsanıyla ve tedbiriyle kuşanmıştır.^[70]

El-Mücîb ismi Allah'ın kullarına yönelik sonsuz merhametini göstermesi açısından önem taşır. Bu isim Allah'ın kullarının yararını düşündüğünü ve menfaatlerini önemseydiğini gösterir. Bu isme göre Allah kullarının isteklerine, ihtiyaçlarına gerektiği gibi cevap verir. Allah merhametini öyle bir seviyede ortaya koyar ki kulları daha nıdada bulunmadan, ihtiyaçlarını dile getirmeden durumlarını bilir ve onlara karşılık verir.^[71]

Allah'ın isimlerinden bir kısmı ise mümin kullarına yönelik yardımlarını bildirir. Bu yardımlar müminleri koruma, onlara ihsanda ve iyilikte bulunma şeklindedir. El-Mü'min, el-Müheymin, el-Hafız ve er-Rakîb isimleri Allah'ın kullarını güvende kıldığını, başıboş bırakmadığını, koruyup kolladığını, kendilerini koruyacak donanımda yarattığını ve devamlı gözetlediğini ifade eder.^[72]

[69] İhlas 112/2.

[70] Ebû Hâmid el-Gazzâlî, *Esmâ-i Hüsnâ Şerhi-el-Maksadü'l-Esnâ fî Şerhi Esmâillahi'l-Hüsnâ*-, çev. Mehmet Eren (İstanbul: İnsan Yayınları, 2024), 125-152-179.

[71] el-Gazzâlî, *Esmâ-i Hüsnâ Şerhi*, 174.

[72] el-Gazzâlî, *Esmâ-i Hüsnâ Şerhi*, 86-89-136-146.

Allah'ın sonsuz ihsanını en-Nasîr, el-Ekrem, el-Vehhâb, eş-Şekûr, el-Kerim, el-Vâsi, el-Ber, er-Rezzâk gibi isimlerinde görmek mümkündür. Bu isimlere göre Allah müminlerin sahibi, yardımcısı ve destekçisidir. Karşılıksız veren, muhtaçlara ihtiyaçlarını bahşeden, cömertlikte eşi ve benzeri olmayandır. Allah ihtiyaç sahiplerine ihtiyaçlarını hiçbir karşılık beklemeden sel gibi akıtan, inayetiyle müminlere her kapıyı açandır. O müminlerin azıcık taatlerine dahi büyük ödüller veren ve mükâfatlarının haddi hududu olmayandır.^[73]

Özetle bu isimleri bilen ve bunların şuuruna eren mümin her anında Allah'ın yakınlığını hisseder ve onun tüm yaşantısı Allah'a ilişkin bir tecrübe ifade eder. Zira Allah kullarına kendilerinden daha yakın, onlara ihsanlarda bulunan, onları idare eden ve gözetten bir varlıktır. Yüce Allah'ı isimleri aracılığıyla tanıyan bir mümin birçok tecrübesinde Allah'ın kendi hayatına müdahil olduğunun bilincinde olacaktır. Böylece mümin yaşadığı meûnet tecrübesinin Allah'tan geldiğine hükmedecek ve gerçekliğinin bulunduğu kanaat edecektir.

Kur'an-ı Kerim'de ilahi yardım konusu geniş bir şekilde ele alınmaktadır. Allah'ın müminleri müşkül zamanlarında desteklediğine dair birçok örnek sunar. Anlatılan ilahi yardımlar müminlerin gayelerinin boşa çıkarılmaması ve onların işlerinde başarıya ulaştırılması için gerçekleşmiştir. Kur'an'da meûnete örnek teşkil edebilecek olaylar genellikle Hz. Peygamber (a.s)'in ve ashabının savaşları bahsini anlatan ayetlerde göze çarpar.

Enfâl 9. ayette Bedir'de, Âl-i İmran 125. ayette Uhud'da, Ahzâb 9. ayette Hendek'te ve Tevbe 26. ayette Huneyn'de görünmeyen ordularla yani meleklerle müminlere yardım edileceği müjdesi verilmiştir. Bu yardımlar muhtelif İslam tarihi kaynaklarında ilginç tasvirlerle aktarılmıştır.^[74]

Bu ayetlerdeki yardımların ifade edildiği şekliyle bizzat meleklerle mi olduğu ya da bunun sembolik bir anlatım mı olduğu noktasında muhtelif görüşler bulunmaktadır. Bazı tefsirlerde melekler Bedir'de bizzat savaşmış Ahzâb ve Hayber'de savaşmayıp müminlere güven vermiştir.^[75] Bazı tefsirlere göre meleklerle yardım Müslümanların gönüllerinin teskin edilmesi anlamına gelir.^[76] Meleklerin nasıl

[73] el-Gazzâlî, *Esmâ-i Hüsnâ Şerhi*, 10-10-132-145-148-174. Ayrıntılı bilgi için bkz. *TDV İslam Ansiklopedisi* 'Esmâ-i Hüsnâ maddesi.'

[74] İsrâfil Balcı, "Bedir Savaşıyla İlgili Mucizevi Rivayetlerin Kur'an, Hadis ve Tarih Verilerine Göre Kritiği", *Ondokuz Mayıs Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi* (2007), 100-101.

[75] Mukâtil b. Süleymân, *Tefsîr-i Kebîr*, çev. M. Beşir Eryarsoy (İstanbul: İşaret Yayınları, 2006), 2/988-89.

[76] Ebû Mansûr el-Mâtürîdî, *Te'vîlât'ül Kur'an Tercümesi*, çev. Bekir Topaloğlu ve Kemal Sandıkçı (İstanbul: Ensar Neşriyat, 2015), 6/ 194; Mahmûd b. Ömer ez-Zemahşerî, *El-Keşşâf'an Hakâ'iki Gavâmizi'l-Tenzil ve 'Uyuni'l-Ekâvîl fî Vucûhi'l-Te'vîl*, çev. Abdülaziz Hatip - vd. (İstanbul: Türkiye Yazma Eserler Kurumu Başkanlığı, 2017), 2/1094.

yardım ulaştırdığıyla ilgili tartışmalar bir tarafa bırakılacak olursa bu yardımların odağında müminlere yönelik bir yararın olduğu anlaşılmaktadır.

Enfâl 11-12 ve 43. ayetlerinde Bedir’de müminlerin hafif uykuya daldırılmaları, savaş esnasında yağmurun yağdırılması, müminlerin gönüllerine kuvvet ve sebat verilmesi, onlara güven verilmesi ve düşman sayısının az gösterilmesi şeklinde gerçekleşen yardımlar aktarılmaktadır. Müminlerin savaş sırasında uyuklamaları ilahi bir lütuf olarak yorumlanmıştır. Bu uyku sayesinde müminlerin üzerinden bıkkınlık ve yorgunluk kalkmıştır. Bahsi geçen ayetlerde Allah’ın yardımının müminlere hâkim olduğu, kendilerini güvende hissettikleri, kalplerindeki vesveselerin giderildiği, onları cesaretlendirdiği söylenir.^[77] Cesaretin artırılmasından maksat müminlerin yüreklerini güçlendirerek savaş meydanında sağlam durmalarını sağlamaktır. Bu savaşlarda müminler zayıf olmalarına rağmen Allah’a sığınmışlar bunun neticesinde Allah onlardaki korkuyu güvenle, zayıflığı kuvvet ve yardımla, zilleti izzetle değiştirmiştir.^[78]

Neticede bu ilahi yardımlar müminlerin en sıkıntılı zamanlarında gerçekleşmiş ve onların işlerini kolaylaştırmıştır. İlâhi inayet bir şekilde tecelli etmiş, müminlerin kalpleri Allah’ın himayesiyle kuşanmıştır. Bu sayede mağlubiyetin zilletinden kurtulup ezici çoğunluk olan düşmana karşı zafer elde etmişlerdir. Bu açıdan bakıldığında müminleri mihnetten kurtaran bu ilahi yardımlar meûnet tecrübesiyle örtüşmektedir. Nitekim mezkûr ayetler meûnetin mümkün olduğunu beyan etmekte ve bu tecrübenin müminlerin hayatlarında bir gerçekliği bulunduğunu ortaya koymaktadır.

Kelâm düşüncesinde Allah insana müdahil olduğu gibi âleme de müdahil mutlak fail olarak kabul edilir. Deizmin ve tabi determinizmin aksine Allah âlemde yegâne müdebbirdir. Kur’an bütün yaratmanın (halk), tedbirin (emr) ve bütün hâkimiyetin (istiva) Allah’a ait olduğunu ifade ederek ilâhi hâkimiyeti ve bu hâkimiyetin sürekliliğini vurgular.^[79] Bu sebeple Kelâm düşüncesinde evren tasarımı Allah’ın müdahalesini ispat etmek üzere oluşturulmuştur. Buna göre evren Allah’ın fiillerine açık bir alan olarak düşünülür. İlâhi fiiller âlem üzerinde doğrudan ve sürekli bir etkiye sahiptir. Mevcut âlem tasarımı oluşun her aşamasında Allah mutlak faildir. Âlem Allah’ın yaratıcı iradesine muhataptır ve âlemde tabii kanunların etkinliği söz konusu değildir.

Özellikle mütekaddim dönem kelâmcılar Allah’ın âleme her an müdahil oluşunu atom teorisiyle izah etmeye çalışmışlardır. Bu teoriye göre âlem Allah’ın yaratmasıyla var olmuş ve yine Allah’ın yaratmasıyla varlığını devam ettirmektedir.

[77] er-Râzî, *Tefsîr-i Kebîr*, 11/266-267-269.

[78] el-Mâtürîdî, *Te’vîlât’ül Kur’ân*, 6/252-253.

[79] Rıza Korkmazgöz, *Allah, İnsan ve Tarih, Kur’an’da Tarihin Kavramsal ve Meta-paradigmatik Temelleri* (Ankara: İlahiyat Yayınları, 2019), 127-128.

Kadim olan varlığın yalnızca Allah olduğu, evrenin ve içindekilerinin hâdis ve sonlu olduğu cevher-araz teorisi üzerinden ispat edilir.^[80] Buna göre âlem değişim ve dönüşüm içinde olan ve oluşun her an devam ettiği bir yapıda olup bunlara kâdir olan fail sadece Allah'tır. Nitekim cevher-araz teorisi üzerine inşa edilen âlem tasavvuru Allah'ın kudretinin etkinliğini ortaya koymaktadır. Aynı zamanda kabul edilen bu âlem tasarımıyla Allah'ın fâil-i muhtâr olduğu da ispatlanmış olmaktadır.^[81]

Özellikle Eş'arîler tabi sebeplerin kendiliğinden etkin olduğunu kabul etmemişlerdir. Bu noktada adet nazariyesini geliştirerek âlemde her şeyin gerçek sebebinin Allah'ın ilmi, kudreti ve iradesi olduğunu düşünmüşlerdir. Böylece âlemde var olan bu düzenli işleyiş müessir olan gücün doğrudan Allah olduğunu savunmuşlardır.^[82] Atom teorisine göre eşyada hâkim olan güç Allah'ın iradesidir ve Allah dilerse âlemde zorunlu gibi görünen ilkeleri değiştirip dönüştürebilir. Kâinat-taki her şey Allah'ın koyduğu kanunlara yani sünnetullaha^[83] göre işler. Kısacası âlemde her şey Allah'ın ilim, irade ve kudretiyle belirlediği ölçülere göre cereyan etmektedir.^[84]

Cevher-araz teorisiyle oluşturulan âlem tasavvuru Allah'ın fâil-i muhtâr ve kâdir-i mutlak olduğu anlayışını pekiştirir. Buna göre kudret ve iradesiyle Allah'ın evrene müdahil bir güç olduğu ve dilediği gibi etkide bulunduğu kabul edilir. Allah, âleme ve insana ilişkin fiillerinde iradi ve ihtiyari davranan yegâne kudret sahibidir. Evren Allah'ın mülküdür ve Allah mülkünde dilediğini yapmaya kadirdir. Allah aklen imkân dâhilinde olan her şeyi yaratabilir. Bunun sebebi fâil-i muhtâr, kâdir-i mutlak ve mürid-i bizzat olarak nitelendirdikleri Allah Teâlâ'nın fiillerinde özgür olmasıdır. Yaratmış olduğu âlemdeki tüm işleyiş O'nun ilmi, kudreti, ihtiyarı ve iradesine tabidir.^[85]

Gazzâlî “Yüce Allah'ın kudreti her mümkününe yönelmektedir” sözüyle âlem üzerinde Allah'ın sürekli olarak yaratma fiilinin devam ettiğine dikkat çeker.^[86]

[80] Cağfer Karadağ, “Kelam Atomculuğunun Kaynağı Sorunu”, *Marife Dini Araştırmalar Dergisi* (2002), 89.

[81] Hasan Aydın, “Gazzâlî ve İbn Rüşd'de Nedensellik Tartışması ve Bilim Tarihindeki Yansımaları”, *Erdem* (2019), 91.

[82] el-Mâtürîdî, *Kitâbü'l-Tevhîd*, 126-127; İmâmû'l-Harameyn el-Cüveynî, *Kitâbü'l-İrşad* “İnanç Esasları Kılavuzu”, çev. Adnan Bülent Baloglu vd. (Ankara: TDV Yayınları, 2016), 44-45; Fahreddin er-Râzî, *Ana Meseleleriyle Kelâm ve Felsefe el-Muhassal*, çev. Eşref Altaş (İstanbul: Klasik Yayınları, 2019), 178.

[83] Sünnetullah hakkında bkz. İlyas Çelebi, “Sünnetullah”, *Türk Diyanet Vakfı İslam Ansiklopedisi* (İstanbul: Türkiye Diyanet Vakfı Yayınları, 2010), 38/159-160.

[84] Ebû Hâmid el-Gazzâlî, *Tehâfût el-Felâsife “Filozafların Tutarsızlığı”*, çev. Bekir Karlığa (İstanbul: Çağrı Yayınları, 1981), 159-163.

[85] Ebû'l-Hasan el-Eş'arî, *el-İbane ve Usûlü Ehli's-Sünnet*, çev. Ramazan Biçer (İstanbul: Gelenek Yayıncılık, 2010), 76-78; el-Cüveynî, *Kitâbü'l-İrşad*, 193; Ebû'l-Muîn en-Nesefî, *Tevhidin Esasları Kitâbü'l-Temhîd li-Kavâidi'l-Tevhîd*, çev. Hülya Alper (İstanbul: İz Yayıncılık, 2013), 27.

[86] el-Gazzâlî, *el-İktisâd fî'l-i'îkâd*, 80.

Fâil-i muhtâr ve kâdiri mutlak olan Allah âlemin belli bir program içerisinde işleyişini sağlayan, insanı bir aşamadan başka bir aşamaya taşıyan ve onu bulunduğu hal üzere gözeten iradi bir varlıktır.^[87] Allah evrende birbirinden farklı nesneleri bir arada tutan, onların arasında uyum ve düzeni tesis edendir. O, mahlûkatı boş yere yaratmamış ve başıboş bırakmamıştır.^[88]

Anlaşıldığı şekliyle Kelâmdaki mevcut âlem anlayışı fiziğin ötesinde bir gerçekliğe dayanmaktadır. Âlem var olmada ve varlığını devam ettirmede mutlak kadir olan Allah'ın emrindedir. Allah, âlem ve içindekilerin tek failidir. Böylelikle kâinattaki tüm oluşun ve devamlılığın kökleri metafizik âleme uzanmaktadır. Bu bakımdan varlığı ve devamlılığı Allah'ın yaratmasına ve tedbirine açık bir alan olan âlem meûnetin imkânının ve gerçekliğinin en güvenilir delili olmaktadır.

Sonuç olarak ilahi isimlerin de ifade ettiği gibi Allah'ın kullarına daima yardım edip ihsanda bulunması, sahabenin hayatında sıra dışı ilahi yardımların vuku bulması ve Allah'ın evrene müdahalesini ispatlayan atom nazariyesi meûnete güçlü metafizik bir arka plan sağlamaktadır.

6. DİNÎ BİR TECRÜBE OLARAK MEÛNETİN DELİL DEĞERİ

Her dinî tecrübe gibi meûnet hadisesi de meydana geliş aşamasında büyük ölçüde öznel bir tecrübedir. Bu bakımdan dinî tecrübenin geçerliği ve doğruluğu gibi meûnetin de geçerliliği ve doğruluğu tartışmaya açık bir mevzudur. Büyük ölçüde öznel olması sebebiyle meûnetin geçersiz olduğunu öne sürüp onu tümüyle reddetmek ya da sübjektif bir alana hapsetmek haksızlık olacaktır. Bu tecrübeyi hiç yaşamayan kişilerin yaşanan tecrübeleri inkâr etmesinin tutarlı olmadığı söylenir. Örneğin W. James bir kişinin aşkı anlayabilmesi için aşk duygusunu tatmış olması gerektiğini söyleyerek bu eleştirinin haklı olmadığını düşünür.^[89]

Meûnetin delil değerini konuşabilmek büyük oranda bu tecrübenin geçerliğinin ispatına bağlıdır. Elbette meûnetin geçerliğini test edebilecek birtakım ölçütler mevcuttur. Bu nedenle ilgili ölçütler üzerinden meûnetin geçerliği ve güvenilirliği incelenerek delil değeri taşıyıp taşımadığı tartışılacaktır. Meûnet tecrübesinin delil değerini temellendirebilmek onun dinî olana uygunluğunu araştırmayı gerektirir. Bu sebeple ilk olarak meûnetin delil değeri Kur'an'da ileri sürülen birtakım şartlar üzerinden incelenecektir. Ardından azımsanmayacak ölçüde aktarılagelen yardım tecrübeleriyle meûnet karşılaştırılıp delil değeri tartışılacaktır. Son olarak ise bu

[87] el-Eş'arî, *el-İbane*, 120-121; Ebü'l-Hasan el-Eş'arî, Eş'arî Kelâmı *el-Lüma'fi'r-red alâ ehli'z-zeyğ ve'l-bida'*, çev. Kılıç Aslan Mavil, Hikmet Yağlı Mavil (İstanbul: İz Yayıncılık, 2017), 41-43.

[88] el-Mâtürîdî, *Te'vilât'ül Kur'ân*, 17/73.

[89] Faruk Karaca-Faik Aytemiz, "Dini Tecrübe Üzerine", *Atatürk Üniversitesi Yayınları* 28/2 (2024), 283.

tecrübeyi yaşayanların tutum ve davranışlarına yansıyan sonuçlara istinaden meûnetin delil değeri sorgulanacaktır.

Dinî tecrübenin bilgi değerinin en güçlü dayanağı hiç şüphesiz en yüksek dinî tecrübe olarak kabul edilen vahiydir.^[90] Çünkü dinlerin ortaya çıkışı bir çeşit dinî tecrübe olan vahye dayanmaktadır. Bu sebeple vahyi bilgi meûnetin geçerli ve güvenilir oluşunu konuşabilmek için önem arz etmektedir. Kur'an'da ilahi yardım, ihsan, lütuf ve esirgemeye ilgili birçok ayet bulunmaktadır. İlgili ayetlerde Allah'ın kullarına yönelik yardımlarından bahsedilmiş ve bu yardımların oluşabilmesi kulun çaba ve isteğine bağlanmıştır. Kur'an'a göre, müminler Allah'ın rızası için mücadele eder, duayı, sabrı, takvayı ve tevekkülü elden bırakmazlarsa ilahi yardıma ulaşırlar. Hz. Muhammed (a.s) "*Sırf Allah'a yönelenler yarışı önde bitirirler*" diyerek kulun gayret içinde olması gerektiğini belirtmiştir.^[91] Nitekim kendisi bir peygamber olmasına rağmen bütün mücadelesinde Kur'an'da sözü edilen bu ilkelere bağlı kaldığı aktarılır.^[92] Aşabın hayatından aktarılan bilgilere bakıldığında da müminlerin sözü edilen şartları hayatının her alanına yaydığını görmek mümkündür.^[93]

Kur'an'da ilahi yardımın gerçekleşmesinin şartlarından biri duadır. Dua ayetleri^[94] hakkında yapılan yorumlar incelendiğinde duanın Allah'ın yardımını elde etmedeki önemi göze çarpar. Müminlerin istek ve arzularının gerçekleşmesinin dua vasıtasıyla mümkün olacağı söylenir. Hatta dua sayesinde müminler isteklerinden daha fazlasına ulaşacak, Allah'ın yakınlığını, yardımını ve lütfunu ziyadesiyle elde edeceklerdir.^[95] Nitekim Hz. İbrahim çocuk sahibi olmak için Allah'a dua etmiş geç yaşına rağmen duasına büyük bir lütufla karşılık verilmiştir. Hz. İbrahim (a.s)'in ümidini kestiği anda duasına karşılık verilmesi hem duanın etkinliğini hem de Allah'ın sonsuz lütuf ve ihsanını göstermesi açısından önemlidir.^[96] Kur'an'da Hz. Âdem (a.s)'in, Hz. Nuh (a.s)'un, Hz. Lût (a.s)'un ve birçok peygamberin duaları da aktarılır.^[97] Bu bakımdan dua kişiye imkânsız gelen olayları mümkün kılan ve kişinin beklemediği nimetlere ulaştıran etkiye sahiptir.

[90] Hemşinli, *Tecrübeden Tanrı'ya*, 87.

[91] el-Gazzâlî, *el-Munkız*, 63.

[92] İsrail Balcı, *Hz. Peygamber'in Savaşlarında İlahi Yardım* (Ankara: Ankara Okulu Yayınları, 2017), 201.

[93] İbn Hacer el-Askalânî, *el-İsâbe fî Temyizi's-Sahâbe* (Beyrut: Dâru'l-Kütübi'l-İlmiyye, 1415), 17/414; İbn Kesîr, *el-Bidâye ve'n-Nihâye* (Beyrut: Dâru'l-Fikir, 1986), 7/114.

[94] Fatiha 1/5; Bakara 2/186; Şûrâ 42/36.

[95] el-Mâtürîdî, *Te'vilât'ül Kur'ân*, 13/206-207; ez-Zemahşerî, *El-Keşşâf*, 5/1190; er-Râzî, *Tefsîr-i Kebîr*, 19/455; Nâsirüddin Muhammed el-Beyzâvî, *Envâru't-Tenzîl ve Esrâru't-Te'vil*, çev. Abdülvehhab Öztürk (İstanbul: Kahraman Yayınları, 2011), 4/577.

[96] el-Mâtürîdî, *Te'vilât'ül Kur'ân*, 7/543-544; er-Râzî, *Tefsîr-i Kebîr*, 14/ 29; el-Beyzâvî, *Envâru't-Tenzîl ve Esrâru't-Te'vil*, 3/18-19.

[97] A'râf 7/23; Hûd 11/47; Nuh 71/28.

Ayetlerde ilahi yardımın müminlere ulaşmasını sağlayan diğer bir şart ise sabır olduğu anlaşılr. Sabrın tavsiye edildiği ayetlerin hemen son kısmında müminler için başarı müjdelenmiştir.^[98] İlgili ayetlerde müminlerin yardım taleplerinde sabır ve sebat göstermesinin lüzumu vurgulanmıştır. Bu ayetlerde Allah kullarının ihtiyaçlarını gidermeyi kullarının sabretmeleri şartına bağlamıştır. Kulların ihtiyaçlarının ve sıkıntılarının giderilmesi gayret ve sabır göstermesi sonucu gerçekleşmektedir. Bu sebeple kul sabredip yalnızca Allah'tan istemelidir. Böylelikle mümin sabır vasıtasıyla en umulmaz iyilikleri elde edecektir.^[99]

Kur'an'a göre ilahi yardımın şartlarından biri de takvayı gözetmek ve itaat etmektir.^[100] Takva mümini şüphe, sıkıntı ve zorluklardan çıkarır ve her türlü lezzet ve mutluluğa ulaştırır. Her türlü iyilik ve bereketi elde etmeye vesile olan tutum takvaya sarılmaktır.^[101] Allah'tan sakınmak ve O'na itaat etmek, kulun ilahi yardımla desteklenmesinin şartlarından biri olarak bildirilmektedir. Buna göre müminler ilahi lütfı mazhar olmak için günahlardan sakınıp Allah'ın emirlerine itaat etmelidir. Böylelikle ilahi yardımın onlara ulaşması söz konusu olur.

Müminlerin tevekkül etmeleri de meûnetin gerçekleşme şartlarından biri olarak ayetlerde geçmektedir.^[102] İlgili ayetlere göre Allah'ın yardımının gerçekleşmesi için müminlerin Allah'a tevekkül etmesi ve güvenmesi gerekir. Müminler tevekkülü bırakması Allah'ın yardımını kesmesine sebep olur.^[103] Zemahşerî Bedir'deki müminlerin tevekkül sayesinde zafere ulaştığını söyler. Çünkü sayı ve güç bakımından zayıf olan müminlerin bu zaferi elde etmeleri tevekkül etmeleri neticesinde olmuştur.^[104]

Görüldüğü üzere Kur'an'da ilahi yardımın diğer bir tabirle meûnetin gerçekleşmesi bahsi geçen şartlarla ilişkilendirilmiştir. Mümin yaşadığı meûnet tecrübesinin doğruluğunu dolayısıyla delil değerini sözü edilen şartlarla teyit edebilir. Müminler bu şartlara sarıldığında ilahi yardımı etkin bir şekilde hayatlarında hissedecektir. Böylece meûnetin geçerli ve doğru olduğuna hükmedecek ve bu deneyim onun için hem etkileyici hem de tatmin edici bir bilgiye dönüşecektir.

Aktarılan emsal örneklerle karşılaştırılarak Meûnetin geçerli ve güvenilir oluşunu konuşmak mümkündür. Meûnet tecrübesine ilişkin örnekler sahabe'nin hayatında ve bu konuda yapılan güncel çalışmalarda bulunmaktadır. Sahabe'nin hayatında gerçekleşen olaylara bakıldığında meûnete özde uygun pek çok örneğin

[98] Bakara 2/45; Âl-i İmran 3/200.

[99] Mukatil b. Süleyman, *Tefsîr-i Kebîr*, 1/76; el-Beyzâvî, *Envâru't-Tenzîl ve Esrâru't-Te'vîl*, 1/129.

[100] Âl-i İmran 3/160; Enfal 8/29.

[101] el-Mâtürîdî, *Te'vîlât'ül Kur'ân*, 6/221.

[102] Ali İmran 3/122; Âl-i İmran 3/160.

[103] el-Beyzâvî, *Envâru't-Tenzîl ve Esrâru't-Te'vîl*, 1/457.

[104] ez-Zemahşerî, *El-Keşşâf*, 1/1056.

bulunduğu fark edilir. Ashabın hayatında meûnet hadisesi kimi zaman müminlere düşmanlık edenlerin etkisiz hale getirilmesiyle olmuş kimi zamanda doğrudan iyiliklerin bahşedilmesi şeklinde gerçekleşmiştir. Sahabenin kazançlarına bereket verilmesi^[105], umulmadık yerden rızıklandırılması^[106], hastalıklarının iyileştirilmesi^[107] sıkıntılardan muhafaza edilmeleri^[108], dualarının kabul edilmesi^[109], onlara düşmanlık edenlerin zarar görmesi^[110] melekler tarafından korunmaları^[111] meûnete örnek olabilecek türden hadiselerdir.

Cafer Sadık Yaran'ın meûnete ilişkin yaptığı çalışmada benzer mâhiyette birçok tecrübeyi görmek mümkündür. Bu çalışma ankete dayalı olup tecrübe eden kişilerin meûnete dair görüşleri açısından önemlidir. Çalışmaya göre meûnet en fazla duaya karşılık verilmesi, Allah'ın yakınlığının hissedilmesi ve Allah'ın yönlendirmesi şeklinde gerçekleşmektedir. Bunun yanında sağlığa kavuşmada duanın etkisinin hissedilmesi, rüyanın ve sezgilerin gerçekleşmesi türünden meûnet hadiseleri de yaşanmıştır. Ayrıca sıra dışı olan ve daha az sıklıkla gerçekleşen öte dünyaya gidip gelme hissi, ölmüş birinin yakınlığını hissetme, aynı anda iki farklı yerde bulunma gibi hadiseler de aktarılmaktadır.^[112]

Anlaşıldığı üzere meûnet tecrübesi ashabın ve müminlerin hayatında fiili olarak yaşanmış ve bu hadiselerin getirileri de müşahade edilmiştir. Burada dikkat çeken husus bu örneklerin hepsinin ortak bir öze sahip olmalarıdır. Yaşanılan tecrübeler içinde bulunduğu dine yani İslam'a ters düşmeyen deneyimlerdir. Farklı zamanlarda ve coğrafyalarda meûnetin hatırı sayılır bir kesim tarafından yaşanması ve aktarılması bu hadiseyi tümüyle öznel olmaktan çıkarıp nesnel bir olguya dönüştürecek güçtedir. Nitekim günlük hayatta birçok bilginin de başkalarının aktarımına dayandığı ve bu yolla kabul gördüğü bilinmektedir.^[113]

Yorum farklılıklarına rağmen muhtelif yerlerde ve zamanlarda yaşanan dinî tecrübelerin mâhiyet olarak benzer olduğu göze çarpar. Tecrübeler arasındaki benzerlikler ve uyum göz önüne alındığında benzer yaşantıların birbirini doğruluk açısından desteklediği anlaşılır. Böylelikle meûnet tecrübesiyle elde edilen bilginin doğruluğu dolayısıyla delil değeri taşıdığı izhar olur. O halde farklı zaman ve mekânlarda yaşanmış ve emsal olan bazı deneyimler meûnetin doğruluğu dolayısıyla delil değeri için iyi bir dayanak olabilir. Böylelikle meûneti bizzat yaşayan

[105] Kandehlevî, *Hayâtü's-Sahâbe*, 459-460.

[106] İbn Sa'd, *et-Tabakâtü'l-Kübrâ* (Beyrut: Daru'l-Kütübü'l-İlmiyye, 1990), 8/179.

[107] Nureddin el-Heysemî, *Mecmau'z-Zevâid ve Menbau'l-Fevâid* (Kahire: Mektebetü'l-Kudsî, 1993), 8/297-298.

[108] Kandehlevî, *Hayâtü's-Sahâbe*, 488.

[109] el-Askalânî, *el-İsâbe fî Temyizi's-Sahâbe*, 1/414.

[110] Ebu'l Kasım et-Taberânî, *el-Mu'cemü'l-Kebîr* (Kahire: Mektebetü İbn-i Teymiyye, ts), 1/ 206.

[111] el-Askalânî, *el-İsâbe fî Temyizi's-Sahâbe*, 181.

[112] Yaran, *Dini Tecrübe ve Meûnet*, 130-131.

[113] Hemşinli, *Tecrübeden Tanrı'ya*, 86.

ve yakinen müşahade eden müminler için bu tecrübe Allah'ın varlığına dair delil değeri taşıyacaktır. Şunu belirtmek gerekir ki bu yaşantı sadece müminlerle sınırlı kalmayan bir bilgiye dönüşebilecek güçtedir. Zira meûnetin olumlu yansımalarını müminlerin hayatında gözlemleyen bireyler için de bu deneyimin bilgi ifade etmesi beklenebilir.

Dinî tecrübenin geçerliği ve doğruluğu tecrübe sahibi üzerinde bıraktığı etkiye bakılarak da test edilir.^[114] Bu tecrübe samimiyetle yaşandığında karakter ve yaşantı üzerinde müspet etkiler bırakır. Bu sonuçlardan hareketle dinî tecrübenin doğruluğu ispat edilebilir.^[115] Meûnetin doğruluğunun da tecrübe sahibinin ahlaki değişim ve dönüşümü üzerinden izhar edilmesi mümkündür. Meûnet tecrübe sahibinin dinî inançlarına olumlu bir ivme kazandırır ve dinî olanla bağını kuvvetlendirir. Kişilerin karakterine, tutum ve davranışlarına yansıyan bu olumlu sonuçlar meûnetin doğruluğunu temin eder.

Sahabeden aktarılan meûnet hadiselerine bakıldığında müminlerin Allah'ın kudretini yakından müşahade ettikleri ve bu sebeple her türlü korkudan kendilerini emniyette hissettikleri anlaşılmaktadır.^[116] Bu sebeple müminlerin güven duygusunda bir yoğunluk oluşmaktadır. Meûneti tecrübe eden müminlerin Allah'a olan güvenlerinin artması söz konusudur.^[117] Bu tecrübeyle müminlerin imanlarının sağlamlaştığı^[118], gönüllerinin huzurla dolduğu, olumsuz durumlarda daha dayanıklı ve sabırlı oldukları, kalplerinin kuvvetlenerek cesaretlerinin arttığı, zorluklarla mücadelede metanet kazandıkları anlaşılr.^[119]

Güncel meûnet örneklerinde de aynı sonuçları görmek mümkündür. Buna göre meûnet tecrübesinden sonra kişilerin imanlarının sağlamlık kazandığı anlaşılmaktadır. Dahası bu tecrübe kişinin Allah ile kurduğu iletişimin güçlenmesine vesile olmaktadır. Kişilerin Rabbiyle ve diniyle barışık olmasını sağlayarak dinî eğilimlerinin artmasına sebep olmaktadır. Özetle meûnetin bireyde ahlaki duyarlılığı ve tutarlılığı artırdığı, bireyin maneviyatını geliştirdiği, kişiyi güvende hissettirdiği, kişinin bireysel ve toplumsal ilişkilerini geliştirdiği, kişiye psikolojik rahatlık sağladığı anlaşılmaktadır.^[120]

Meûnet tecrübesinin kişilerde Allah'a bağlılığı, O'na hayranlık duymayı, O'na karşı haşyeti ve saygıyı, O'na olan aşkı ve ilgiyi artırdığı anlaşılmaktadır. Bu tecrübe sonrasında müminlerin Allah hakkındaki bilgisinde artış söz konusudur. Mümin meûnet deneyimiyle Allah'ın varlığını etkin bir şekilde hissederek fiillerini,

[114] Hemşinli, "Dini Tecrübenin Nesnellliği Üzerine", 127.

[115] Bakış, *Muhammed İkbâl'e Göre Dini Tecrübe ve Bilgi Açısından Değeri*, 97.

[116] er-Râzî, *Tefsîr-i Kebîr*, 11/324.

[117] el-Mâtürîdî, *Te'vilât'ül Kur'ân*, 6/196; ez-Zemahşerî, *El-Keşşâf*, 2/1096.

[118] er-Râzî, *Tefsîr-i Kebîr*, 11/264.

[119] el-Mâtürîdî, *Te'vilât'ül Kur'ân*, 6/19; er-Râzî, *Tefsîr-i Kebîr*, 6/270.

[120] Yaran, *Dini Tecrübe ve Meûnet*, 118-119.

sıfatlarını ve isimlerini bizzat deneyimlemiş olur. Bu sayede müminler Allah'ı bilmede derinleşir. Meûnet deneyiminde kul kendi acizliğini, Allah'ın azametini ve sonsuz kudretini hissederek imanda olgunluğa ulaşır. Bunun neticesinde müminin Allah hakkında doğru bilgiye ulaşması ve imanda seviye atlaması da mümkündür. Zira dinî tecrübenin imanın doğrulanmasını sağladığı^[121] imanı tahkik derecesine taşıdığı^[122] kabul gören bir husustur.

Özetle meûnet müminlerin inançlarını doğrulamaya yönelik sağlam bir delil değeri taşır. Meûnet sadece inananlar için değil inanmayanlar için de Allah'ın varlığına dair delil değeri taşıması yüksek bir ihtimaldir. Çünkü normal şartlarda gerçekleşmesi ihtimal verilmeyen olaylar müminlerin yaşamlarında göz ardı edilemeyecek sıklıkta gerçekleşmektedir. İlâhî müdahalenin net bir şekilde vuku bulduğunu göre inkârcılar da Allah'ın varlığı konusunda düşünmeye yönelebilir. Böylelikle inkârcıların kendi tutumlarını sorgulamaları, farklı bakış açısı kazanmaları ve isbât-ı vâcibe yönelik ilgi duymaları söz konusu olabilir.

SONUÇ

Allah'ın varlığına ilişkin deliller arasında kendisine meşru bir zemin bulmaya çalışan dinî tecrübe delili üzerinde yoğun tartışmaların döndüğü güncel problemlerden biridir. Klasik delillerle kıyaslanan dinî tecrübe delili subjektif yönün ağır basması sebebiyle delil olma durumuna şüpheyle bakılmıştır. Dinî olan bu tecrübe deney ve gözleme dayalı tecrübeden oldukça farklılık arz eder. Bu tecrübe nesnel dünyanın ötesinde aşkın varlıkla kurulan şahsi bir ilişki şeklinde vuku bulur. Buna rağmen dinî tecrübenin Tanrı'ya dair delil olacağını savunanlar geliştirdikleri argümanlarla bu tecrübenin geçerli ve doğru oluşunu ispat etmeye çalışmışlardır. Dine dayalı tecrübenin farklı kültürlerde, muhtelif zaman ve mekânlarda yaşanmış olması ve hala yaşanıyor olması ortak bir öze işaret etmektedir. Her ne kadar dinî tecrübelerin farklı yaşantılar şeklinde ortaya çıkması eleştirilmiş olsa da bu delili kabul edenler bütün dinî deneyimlerin mâhiyeten aynı olduğunu benimsemişlerdir. Dinî tecrübenin kişilerin karakter, tutum ve davranışlarına olumlu yönde yansıdığı ve bu sonuçlardan hareketle dinî tecrübenin doğrulanabileceği de kabuller arasındadır. Bunun yanında dinî tecrübeyle ulaşılan Tanrı bilgisinin diğer delillerin ortaya koyduğu Tanrı bilgisinden oldukça farklı olduğu da ileri sürülmüştür. Dinî tecrübe delilini kabul edenlere göre bu delil Allah'ın varlığını, isim, sıfat ve fiillerini bilmenin güvenilir bir yoludur.

İslam düşüncesinde dinî tecrübe delili erken dönemlerden itibaren keşf ve müşâhede metodu olarak kabul görmüştür. Bu metot çoğunlukla tasavvufta ve kısmen kelâm ilminde Allah'ı bilmede kullanılan bir metot olagelmıştır. Bundan

[121] Kalın, *Rudolf Otto'da Dinî Tecrübe ve Mistisizm*, 30.

[122] Hemşinli, "Dini Tecrübenin Nesnelliği Üzerine", 128.

başka kelâmda dinî tecrübe kapsamında sayılabilecek çeşitli hadiseler olağanüstü olaylar içerisinde ele alınmıştır. Bunlar mucize, keramet, irhas, istidrac ve meûnet şeklinde kategorize edilmiştir. Bu hadiseler üzerinde vuku bulduğu kişi açısından derecelendirilmiştir. Buna göre peygamberde ortaya çıkan harikulade olaylar mucize olarak, velilerde ortaya çıkan bu tür olaylar keramet olarak adlandırılırken sıradan müminlerde vuku bulan harikulade olaylar meûnet olarak isimlendirilmiştir.

Dinî bir tecrübe olarak meûnet Allah’a iman eden kişilerin sıra dışı denilebilecek türden ilahi yardımla karşılaşmasıdır. Bu tecrübe mucize ve keramet gibi olağanüstü olaylardan birkaç yönden ayrılmaktadır. Buna göre meûnet herhangi bir iddiaya bağlı olmayan sıradan müminlerin elinde ortaya çıkan ilahi bir lütuf şeklinde gerçekleşir. Meûnet ister bir faydanın bahşedilmesi ister bir zararın defedilmesi olsun nihayetinde kulun yardım, ihsan ve lütuf görmesi şeklinde gerçekleşir. Bu sebeple bir dinî tecrübe olarak meûnet yardım, iyilik ve fayda eksenli bir tecrübe türüdür. Meûnet deneyimleyen müminler bu faydanın kendilerine Allah’tan geldiğini anlar. Çünkü kişi ummadığı bir anda, kendisine o anda olması kısmen veya tamamen imkânsız gibi gelen, ihtimal vermediği bir yardım ve ihsana mazhar olmuştur. Böylelikle meûnet tecrübesi Allah’ın varlığının, isim, sıfat ve fiillerinin yakinen müşâhede edilmesini sağlar.

Meûnet hadisesinin mümkün oluşu kaynağının sağlamlığına bağlıdır. Bu sebeple meûnetin imkânı ve gerçekliği metafizikle uzlaşımı üzerinden ele alınmıştır. Buna göre Allah’ın bir kısım isimlerinin meûnete imkân tanıdığı ortaya konulmuştur. Esmâ-i hüsnâda yer alan ilgili isimlerin Allah’ın tüm yarattıklarına ve müminlere yönelik yardımını, ihsanını ve lütfunu ifade etmektedir. Müminler bu isimleriyle Allah’ın kendilerine nimet verme, koruma, zorluklardan kurtarma gibi yardımlarda bulunduğunu idrak eder. Aynı şekilde Kur’an’da aktarılan ilahi yardım örnekleri de meûnetin mümkün olduğunu desteklemektedir. Bedir, Uhud, Hendek ve Hayber gibi savaşlarda müminlere yapılan ilahi yardımlar meûnetle mâhiyet olarak örtüşmektedir. Meûnetin imkânını ve gerçekliğini ortaya koyan bir diğer dayanak ise Kelâm ilminde geliştirilen âlem tasarımı ve âlemde hareketle ortaya konulan Allah tasavvurudur. Cevher-araz teorisine dayalı âlem anlayışı ilahi etkinliğin sürdüğü bir alandır. Bunun yanında mevcut âlem düşüncesinden hareketle Allah’ın fâil-i muhtâr ve kâdir-i mutlak olduğu da izhar edilmiştir. Allah oluşun başında olduğu gibi her aşamasında âleme müdahil ve müdebbir mutlak yaratıcıdır. Hâsılı bu çerçevede değerlendirildiğinde dinî bir tecrübe olarak meûnetin imkânı ve müminlerin hayatlarındaki gerçekliği açığa çıkmış olmaktadır.

Meûnetin doğruluğunun ve geçerliğinin tespit edilmesi onun delil değeri taşıyıp taşımadığını göstermesi açısından önemlidir. Bu bakımdan bu tecrübenin doğru ve geçerli oluşu içinde bulunduğu dinin kabulleriyle bağdaşmasına göre şekil alacaktır. İlk olarak meûnet Kur’an’da ileri sürülen ilahi yardımın gerçekleşme şartları açısından incelenmiştir. Bu şartlara bakıldığında müminler dua edip,

sabrettiğinde, takva ve tevekkülü bırakmadıklarında Allah'ın yardımını bulacaklardır. İkinci olarak meûnete ilişkin örnek olaylar gözden geçirilmiş ve delil değeri taşıyıp taşımadığı konuşulmuştur. Meûnete dair ister tarihi ister güncel olsun aktarılan hadiseler göz önüne alındığında bu tür tecrübelerin mâhiyeten birbirinin benzeri olduğu anlaşılmaktadır. Muhtelif dönem ve coğrafyalarda vuku bulan bu örnekler ilahi yardımın etkin bir şekilde hissedilmesi ve müminlerin hayatlarındaki pozitif getirileri bakımından birbiriyle uzlaşmaktadır. Son olarak meûnetin kişi üzerindeki etkisine bakılmıştır. Buna göre bu tecrübeyi yaşayan müminlerin ahlaki olgunluğa ulaştığı, imanda seviye atladığı ve Allah ile kurduğu bağın güçlendiği anlaşılmıştır. Bahsi geçen bu ölçütler dinî bir tecrübe olarak meûnetin geçerliliğini ve doğruluğunu ispatlar. Böylelikle meûnet müminler için Allah'ın varlığını ispatlamada delil değeri taşır. Aynı zamanda meûnetin inanmayanlar için de isbât-ı vâcib yönünde delil olarak kabul edilmesi kuvvetle muhtemeldir.

KAYNAKÇA

- Abdülcebâr, Kâdî. *Şerhu'l-Usûli'l-Hamse "Mu'tezile'nin Beş İlkesi"*. 2 Cilt. çev. İlyas Çelebi. İstanbul: Türkiye Yazma Eserler Kurumu Başkanlığı Yayınları, 2013.
- Albayrak, Ahmet. "Dinî Tecrübenin Dışa Vurum Problemi". *Milel ve Nihal* 2/2 (2005), 65-79.
- el-Askalânî, İbn Hacer. *el-İsâbe fî Temyizi's-Sahâbe*. Beyrut: Dâru'l-Kütübî'l-İlmiyye, 1415.
- Aydın, Mehmet S. *Din Felsefesi*. İzmir: İlahiyat Vakfı Yayınları, 2020.
- Aydın, Hasan. "Gazzâlî ve İbn Rüşd'de Nedensellik Tartışması ve Bilim Tarihindeki Yansımaları". *Erdem* 77/(2019), 87-126.
- el-Bağdâdî, Abdulkâhîr. *Ehl-i Sünnet Akâidi-Kitâbu Usûli'd-Dîn*. çev. Ömer Aydın. İstanbul: İşaret Yayınları, 2016.
- Bakış, Rıza. *Muhammed İkbal'e Göre Dinî Tecrübe ve Bilgi Açısından Değeri*. Kayseri: Erciyes Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, Yüksek Lisans Tezi, 1998.
- Bakış, Rıza. *Muhammed İkbal'e Göre Dinî Tecrübe ve Bilgi Açısından Değeri*. Ankara: İlahiyat Yayınları, 2021.
- Balcı, İsrâfil. "Bedir Savaşıyla İlgili Mucizevi Rivayetlerin Kur'an, Hadis ve Tarih Verilerine Göre Kritiği". *İstem* 7/13 (Aralık 2009), 85-124.
- Balcı, İsrâfil. *Hiz. Peygamber'in Savaşlarında İlahi Yardım*. Ankara: Ankara Okulu Yayınları, 2017.
- el-Beyzânî, Nâsirüddin Muhammed. *Envâru't-Tenzil ve Esrâru't-Te'vîl*. 5 Cilt, çev. Abdülvehhab Öztürk. İstanbul: Kahraman Yayınları, 2011.
- Bilmen, Ömer Nasuhi. *Muvazzah İlmi Kelâm*. İstanbul: Yeni Matbaa, 1959.
- el-Cevherî, İsmail b. Hammad. *es-Sihâh* Beyrut: Dâru'l İlmi Melâ'în, 1979.
- el-Cüveynî, İmâmü'l-Harameyn. *Kitâbü'l-İrşâd "İnanç Esasları Kılavuzu"*. çev. Adnan Bülent Baloglu vd. Ankara: TDV Yayınları, 2016.
- Çağrı, Mustafa. "Zevk". *Türkiye Diyanet Vakfı İslam Ansiklopedisi*. 34/308-310. İstanbul: TDV Yayınları, 2013.
- Çelebi, İlyas. "Sünnetullah". *Türk Diyanet Vakfı İslam Ansiklopedisi*. 38/159-160. İstanbul: TDV Yayınları, 2010.
- Düzgün, Şaban Ali. "Tecrübe, Dil ve Teoloji: 'Dinî Tecrübenin Teolojik Yorumu'". *Ankara Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi* 2/1 (2004), 0-46.
- el-Eş'arî Ebû'l-Hasan. *Eş'arî Kelâmı el-Lüma' fî'r-red alâ ehli'z-zeyg ve'l-bida'*. çev. Kılıç Aslan Mavil-Hikmet Yağlı Mavil. İstanbul: İz Yayıncılık, 2017.
- el-Eş'arî Ebû'l-Hasan. *el-İbane ve Usûli Ehli's-Sünnet*. çev. Ramazan Biçer. İstanbul: Gelenek Yayıncılık, 2010.
- el-Gazzâlî, Ebû Hâmid. *Esmâ-i Hüсна Şerhi "el-Maksadü'l-Esnâ fî Şerhi Esmâillahi'l-Hüsnâ"*. çev. Mehmet Eren. İstanbul: İnsan Yayınları, 2024.
- el-Gazzâlî, Ebû Hâmid. *el-İktisâd fî'l-îtikâd*. çev. Osman Demir. İstanbul: Klasik Yayınları, 2018.
- el-Gazzâlî, Ebû Hâmid, *El-Munkızu Mine'd-Dalâl ve Tasavvufî İncelemeler*, çev. Salih Uçan. İstanbul: Kayıhan Yayınları, 2016.

- el-Gazzâlî, Ebû Hâmid. *Tehâfût el-Felâsife "Filozofların Tutarsızlığı"*. çev. Bekir Karlığa. İstanbul: Çağrı Yayınları, 1981.
- Hemşinli, Hakan. "Dinî Tecrübenin Nesnelliği Üzerine". *Atatürk Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi* 33 (2010), 33-119.
- Hemşinli, Hakan. "Tanrı'nın Varlığına Bir Delil Olarak Dinî Tecrübe: Duyu Tecrübesi ve Saf Bilinç İddiaları Örneği". *Cumhuriyet İlahiyat Dergisi* 22/3 (2018), 1633-1655.
- Hemşinli, Hakan. *Tecrübeden Tanrı'ya Dinî Tecrübe Delili ve Eleştirisi*. Ankara: Araştırma Yayınları, 2021.
- el-Heysemî, Nureddin. *Mecmau'l-Zevâid ve Menbau'l-Fevâid*. Kahire: Mektebetü'l-Kudsî, 1993.
- İbn Kesîr. *el-Bidâye ve'n-Nihâye*. Beyrut: Dâru'l-Fikir, 1986.
- İbn Manzûr, Ebû'l-Fazl Cemalüddin. *Lisânu'l-Arab*. çev. Abdullah Ali el-Kebir. Kahire: Daru'l-Me'arif, ts.
- İbn Sa'd. *et-Tabakâtü'l-Kübrâ*. Beyrut: Daru'l-Kütübu'l-İlmiyye, 1990.
- Kahin, Mehmet Fatih. *Rudolf Otto'da Dinî Tecrübe ve Mistisizm*. İstanbul: Ötügen, 2024.
- Kandehlevî, M. Yusuf. *Hayâtü's-Sahâbe*. 4 Cilt. çev. Ali Arslan. İstanbul: Yüksel Yayıncılık, 2021.
- Karaca, Faruk-Ayetmiz, Faik. "Dinî Tecrübe Üzerine". *Atatürk Üniversitesi Yayınları* 28/2 (2024), 281-292.
- Karadağ, Çağfer. "Kelâm Atomculuğunun Kaynağı Sorunu". *Marife Dinî Araştırmalar Dergisi* 2/2 (2002), 81-100.
- Kazanç, Fethi Kerim. *Kadı Abdülcebâr'da Nedensellik Kuramı*. Ankara: Araştırma Yayınları, 2014.
- Korkmazgöz, Rıza. *Allah, İnsan ve Tarih, Kur'an'da Tarihin Kavramsal ve Meta-paradigmatik Temelleri*. Ankara: İlahiyat Yayınları, 2019.
- el-Mâtürîdî, Ebû Mansûr. *Kitâbü'l-Tevhîd*. çev. Bekir Topaloğlu. İstanbul: İsam Yayınları, 2019.
- el-Mâtürîdî, Ebû Mansûr. *Te'vilât'ül Kur'an Tercümesi*. 18 Cilt. çev. Bekir Topaloğlu - Kemal Sandıkçı. İstanbul: Ensar Neşriyat, 2015.
- Mukâtil b. Süleymân. *Tefsîr-i Kebîr*. 4 Cilt. çev. M. Beşir Eryarsoy. İstanbul: İşaret Yayınları, 2006.
- en-Nesefî, Ebû'l-Muîn. *Tevhidin Esasları Kitâbü'l-Temhîd li-Kavâidi'l-Tevhîd*. çev. Hülya Alper. İstanbul: İz Yayıncılık, 2013.
- Okuyan, Mehmet. *Çok Anlamlılık Bağlamında Kur'an Sözlüğü*. İstanbul: Düşün Yayıncılık, 2015.
- Öge, Sinan. "Ömer el-İspirî'nin 'er-Risâle fi'l-Havârik' Risalesi Bağlamında Harikulade Olaylar". *Erzurum İspirli Kadızâde Mehmet Ârif Efendi ve Mehmed Efendi Sempozyumu*, ed. Ömer Kara. (Erzurum: Atatürk Üniversitesi 2014). 732-736.
- Özbek, Durmuş. "Hârikulâde Olaylar (Mu'cize İrhâs-Keramet-Meûnet-İstidrac-İhânet/Hizlan)". *Selçuk Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi* 7/ (1997), 167-230.
- Özervarlı, M. Sait. "Hârikulâde". *Türkiye Diyanet Vakfı İslam Ansiklopedisi*. 16/185-188. İstanbul: TDV Yayınları, 1997.
- Özkan, Mehmet Şükrü. *Rasyonel Teoloji Yeni Ateizm ve Tanrı*. Ankara: Elis Yayınları, 2019.
- er-Râzî, Fahreddin. *Ana Meseleleriyle Kelâm ve Felsefe el-Muhassal*. çev. Eşref Altaş. İstanbul: Klasik Yayınları, 2019.
- er-Râzî, Fahreddin. *el-Metâlibü'l-Âliye mine'l-İlmi'l-İlâhî*. 3 Cilt. çev. Ekrem Demirli vd. İstanbul: Turkuvaz Yayıncılık, 1. Basım, 2022.
- er-Râzî, Fahreddin. *Tefsîr-i Kebîr "Mefâtilü'l Gayb"*. 23 Cilt. çev. Suad Yıldırım vd. Ankara: Huzur Yayınları, 1988.
- Reçber, Mehmet Sait. *Tanrı'yı Bilmenin İmkânı ve mâhiyeti*. Ankara: Kitâbiyyât, 2004.
- es-Sâbüni, Nüreddin. *Mâtürîdiyye Akaidi*. çev. Bekir Topaloğlu. İstanbul: İFAV Yayınları, 2018.
- et-Taberânî, Ebu'l Kasım. *el-Mu'cemü'l-Kebîr*. Kahire: Mektebetü İbn-i Teymiyye, ts.
- et-Taftâzânî, Sadüddîn. *el-Makâsîd 'Kelâm İlminin Maksatları'*. çev. Eyibil İrfan. İstanbul: Türkiye Yazma Eserler Kurumu Başkanlığı Yayınları, 2019.
- Yaran, Cafer Sadık. *Dinî Tecrübe ve Meûnet Sıradan İnsanların Sıradışı Dinî Deneyimleri*. İstanbul: Rağbet Yayınları, 2009.
- Yaran, Cafer Sadık. *Tanrı İnancının Akliliği-Bütûn Eserleri 2-*. İstanbul: Rağbet Yayınları, 2. Basım, 2018.
- ez-Zemahşerî, Mahmûd b. Ömer. *El-Keşşâf 'an Hakâ'iki Gavâmizi'l-Tenzîl ve 'Uyuni'l-Ekâvil fi Vucûhi'l-Te'vil*. 6 Cilt. çev. Abdülaziz Hatip vd. İstanbul: Türkiye Yazma Eserler Kurumu Başkanlığı, 1. Basım, 2017.
- ez-Zemahşerî, Mahmûd b. Ömer. *Mu'tezile Akâidi Kitâbü'l-Minhâc fi Usûli'd-Dîn*. çev. U. Murat Kılavuz - A. İskender Sarıca. İstanbul: Klasik Yayınları, 2020.